

ילדות במשפחות יהודיות מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה ועלייתן של תנועות חברתיות

מתת אדר-בוניס*

תקציר. עבודה זו דוחה את ההנחה שמשפחה וחדשנות מנוגדים זה לזה. היא מתמקדת ביחסים שבין שארים מבוגרים לשארים צעירים במשפחות של יהודים מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה, ומלמדת על חינוכיותן של יחידות משפחתיות גדולות ודינמיות, הכוללות משקי בית מורחבים ורשתות משפחתיות רחבות היקף, להתפתחותם הרגשית והאינטלקטואלית של צעירים, שהתגייסו בבוא הזמן לתנועה חברתית זו או אחרת. כמו כן היא מעידה על יעילותה של הגישה הפוסט-מודרנית בסוציולוגיה של המשפחה. יחסים נזילים של סמכות ושל אהבה, שאפיינו את המרחב המשפחתי שבו גדלו הצעירים, לא חיבלו בשלמות זהותם. הם תרמו להתפתחות צעירים עצמאיים, הישגיים ובעלי יכולת לקשור קשרים ולהפעילם למטרותיהם. כך תרמו יחסים אלה (לצד גורמים נוספים) לעלייתן של תנועות חברתיות ולמודרניזציה של החברה היהודית.

מבוא

ההיסטוריה של יהודי פולין-ליטא ההיסטורית¹ במאה התשע-עשרה התאפיינה בתסיסה רעיונית ובעלייתן של תנועות חברתיות רבות ומגוונות, ביניהן החסידות, תנועת הישיבות, ההשכלה, הבונד והציונות. תסיסה זו נוצרה בעיקר בגלל הגורמים הבאים:

1. גורמים אידאולוגיים, וביניהם השפעת ההשכלה האירופית על החברה היהודית, החשש של המנהיגות הדתית מפני ההשכלה, וכן השפעת הלאומיות והסוציאליזם.
2. גורמים פוליטיים, וביניהם שינויים מרחיקי לכת אך בלתי עקיבים שחלו במעמד המשפטי של היהודים באזור זה.
3. גורמים כלכליים, וביניהם שקיעת הפאודליזם (הצמיחות בוטלה בחלקיה השונים של פולין באמצע המאה התשע-עשרה) ותחילת המודרניזציה של האזור. שינוי זה פגע בכלכלת היהודים, שנגזרה מן המבנה הפאודלי, אך גם סיפק הזדמנויות כלכליות חדשות לקבוצה קטנה של יזמים יהודיים.

* המחלקה לסוציולוגיה, תקשורת ומדע-המדינה, האוניברסיטה הפתוחה.

1. בשליש האחרון של המאה השמונה-עשרה חולק אזור זה בין רוסיה, פרוסיה והקיסרות האוסטרו-הונגרית. המציאות המתוארת בעבודה זו התרחשה בעיקר בבילורוסיה, באוקראינה ובליטא. מקום לידתם המדויק של האנשים שילדותם מתוארת כאן נזכר בנספח.

4. גורמים חברתיים, וביניהם העיור, שנעשה ברובו בכפייה (בתחילת המאה התשע-עשרה ישבו כ-36% מן היהודים בכפרים. בסוף המאה ירד שיעור זה ל-25%, על-פי גרנצרסקה-קדרי, 1997, ע' 317, 320), פתיחת בתי-ספר ממשלתיים ועלייה מהירה ברמת השכלתם של היהודים בחצי השני של המאה התשע-עשרה, העמקת הבדלי המעמדות בחברה היהודית, והיווצרות אינטליגנציה, מעמד בינוני, מעמד פועלים (שעמו נמנו בעלי מלאכה ועובדי בתי-הרושת) ופרולטריון בעל אמצעי מחיה מועטים ביותר (גרנצרסקה-קדרי, 1997, ע' 332).
5. גורמים דמוגרפיים, וביניהם עלייה דרמטית במספר היהודים, בעיקר בעקבות הגירה מתחום המושב ברוסיה, שגברה לאחר הפרעות ב-1881. ב-1764 היה מספר יהודי פולין 750,000 נפש בערך (שטמפפר, 1997, ע' 268), אך בסוף המאה התשע-עשרה היה מספרם 2,452,800 (גרנצרסקה-קדרי, 1997, ע' 319). גורם אחרון זה החמיר את מצבם הכלכלי של היהודים, מכיוון שקצב גידולה של האוכלוסייה עלה על קצב היווצרותן של הזדמנויות כלכליות חדשות (שטמפפר, 1997). גידול זה יצר צפיפות באזורי המגורים של היהודים ודחק בהם לשנות את מעמדם המשפטי ולהגר למקומות אחרים בתוך האזור וגם למדינות אחרות (ב-1897, כ-50% מיהודי רוסיה, שכללה גם את רוב יהודי פולין ההיסטורית, לא גרו במקום הולדתם, על-פי שטמפפר, 1997, ע' 281). תוצאה נוספת של השינוי הדמוגרפי הייתה היווצרותו של מאגר צעירים עצום, שהתנועות הנדונות יכלו לגייס מתוכם חברים לשורותיהן. ב-1897, שיעור בני העשרים ומטה בקרב יהודי רוסיה (שבהם נכללו, כאמור, רוב יהודי פולין ההיסטורית) עלה על 52% (Cooper, 1996, p. 314).

בעבודה זו אני מבקשת לדון בגורם נוסף, שיחד עם הגורמים שנזכרו לעיל תרם לעלייתן של התנועות הנדונות: מבנה המשפחה היהודית. הנחת המוצא בעבודתי היא שהצעירים שגויסו לתנועות היו משוחררים דיים מקשרים חברתיים קודמים ומצורות חשיבה מסורתיות. הכרה בחינניותו של השחרור ובכך שהמשפחה כובלת אליה את היחידים (בהשפעת רוסו) הובילה חוקרים למסקנה, שהתגייסות לתנועות חברתיות תלויה ביכולתם של צעירים להתנתק בכוח ממשפחותיהם. רעיון זה מופיע, לדוגמה, בחיבורו של גריבן (Greven, 1977) על הגירת פורטננים צעירים מאנגליה לאמריקה במאה השבע-עשרה. קשר שלילי בין משפחה להתגייסות לתנועות חברתיות של יהודים תואר על-ידי ביאל (1994). הוא ראה בהתגייסותם של צעירים וצעירות יהודיים לתנועות ההשכלה תגובה לכישלון רבים מהם בחיי הנישואים, משום שנישאו בגיל צעיר ובשידוך. חוקרים אחרים טענו שהמשפחה עשויה דווקא לספק תנאים חיוביים לחדשנות. רודולף ורודולף (Rudolph & Rudolph, 1976), לדוגמה, ייחסו את מעורבותם של רג'פוטנים צעירים במודרניזציה הכלכלית של הודו לרקע המשפחתי שלהם. לין (Lynn, 1977), מצדו, דחה את תאוריית גריבן והצביע על קשר בין הגירת הפורטננים הצעירים לאמריקה לבין הליברליזציה של המשפחה האנגלית. בעבודה נוספת על אנגליה, המחזקת את טענת לין, קשר איטמן (Ittmann, 1995) את הגירתם של צעירים אנגלים במאה התשע-עשרה למקומות העבודה ואת תרומתם לתיעוש באנגליה לאוטונומיה של הילדים במשפחות איכרים ופועלים. בעבודה נוספת, מאוחרת יותר, על החברה היפנית, הצביע אייזנשטדט (Eisenstadt, 1996) על קשר חיובי אחר בין משפחה לחדשנות. הוא תיאר את היחסים

הרגשיים שבין אימהות יפניות לילדיהן כיחסים של אמון בלתי מותנה, וראה בהם גורמים לחדשנות וליוזמה, באפשרם התנסות בשינוי בלי חשש מכישלון.

גם היסטוריונים שחקרו את יהדות מזרח אירופה מצאו במשפחה תנאים חיוביים להתגייסותם של צעירים לתנועות השונות. אטקס (תשמ"ו), לדוגמה, מצא קשר כזה בין תנועת הישיבות בליטא במאה התשע-עשרה לבין דפוס המגורים המטרילוקליים לאחר הנישואים, שהיה נפוץ בחברה היהודית באזור זה. זלקין (1998) מצא קשר בין דפוס נישואים שהיה נהוג בשכבת המשכילים במזרח אירופה לבין התפשטות ההשכלה, ולוין (1984) – (1985) תיאר את היחסים ה"צנטריפוגליים", בלשונו, של מהפכני הבונד עם בנות זוגם כיחסים שאפשרו את פעילותם הפוליטית.

חוקרים אלה התמקדו בזוגיות ובנישואים ולא גילו עניין רב ביחסים בין מבוגרים לילדים. כמה חוקרים וחוקרות, ביניהם בנדיקט (Benedict, 1949) לנדס וזבורובסקי (Landes & Zborowski, 1950) וקופר (Cooper, 1996), שטיפלו ביחסים בין מבוגרים לילדים בקבוצה הנדונה, סיפקו בעיקר תיאורים סטראוטיפיים של יחסים אלה. בעבודה שלפניכם אתמקד ביחסים בין מבוגרים לצעירים במשפחות מן המעמד הבינוני ובהשפעתם על נטיות הצעירים לחדשנות ועל התגייסותם לתנועות הנדונות.

המקורות

תלמידי ישיבות, משכילים, ציונים ובונדיסטים מן האזור הנדון במאה התשע-עשרה² הותירו אחריהם ספרי זיכרונות³ (ז'אנר ספרותי שיהודים אימצו בסוף המאה השמונה-עשרה), ואני בחרתי להשתמש בהם. השימוש בזיכרונות אוטוביוגרפיים לשם שחזור המציאות ההיסטורית הוא נושא לוויכוח. סוציולוגים "רפלקסיביים" תומכים אומנם בשימוש במקורות אלה, אך קוראים למשתמשים בהם להביא בחשבון את המטרה שלשמה נכתבו, את פער הזמן בין הכתיבה לאירועים ואת היות הכותבים סובייקטים מכווני מציאות ולא מגליה (Stanley & Morgan, 1993, p. 49). יש הבוחרים בעמדה קיצונית עוד יותר ורואים באוטוביוגרפיה בדיה, שאפשר ללמוד ממנה רק על האני הכותב, ולא על מציאות חיים כלשהי המתוארת בטקסט (עמדה זו מיוצגת, לדוגמה, על-ידי Gusdorf, 1980). הטעמים לפסילתה של האוטוביוגרפיה הם רבים: היא מסתמכת על הזיכרון הבוגדני, היא יונקת מן האינטרוספקציה המתוכנת והבלתי אמינה, היא סלקטיבית במכוון ועוד ועוד (Adams, 1990, pp. 169–170). אימוץ עמדה זו מעמיד בספק את ערכם של הזיכרונות שבידי כמקור מידע על ילדותם ונעוריהם של כותביהם. ברוב המקרים הם נכתבו שנים לאחר האירועים, על-ידי אנשים מגובשים רעיונית, שמטרותיהם היו לבקר ולחנך (Peli, 1990)

2. למרות אורכה של התקופה, אפשר לדבר על משפחות יהודיות בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה, וזאת בשל ההמשכיות הניכרת בגודל משקי הבית ובהיקף הרשתות המשפחתיות. ביחסים בין הורים לילדים חלו שינויים במהלך התקופה הנחקרת, והחוקרים מחלקים אותה לשתי תת-תקופות, שיתוארו בהמשך.
3. אספתי כ-25 זיכרונות אוטוביוגרפיים ועוד כמה ביוגרפיות. כמה מילים על זהותו של כל כותב וכותבת אפשר למצוא בנספח.

או לחלוק עם אחרים וזיכרונות מתקופה היסטורית חשובה (לדעתם), ואפשר להניח שהתאימו את המציאות שתיארו להשקפת עולמם ולמטרותיהם בזמן הכתיבה, ואולי אף המציאו אותה.

עמדה מתונה יותר (שגם אני מחזיקה בה) היא שאפשר לשחזר מציאות היסטורית מזיכרונות אוטוביוגרפיים. זיכרונות אלה מגלים מציאות היסטורית כפי שהאוטוביוגרפים רואים אותה ברגע הכתיבה (ורסס, 1997, קצא), וראייה זו היא אכן תוצאה של זיכרון, שכחה, התבוננות פנימית וחשש מהתבוננות, מחויבות לכנות, צורך ליפות, צורות חשיבה תלויות זמן ומקום⁴ ועוד.⁵ החיפוש אחר מציאות המתקיימת בלי תלות במבט האנושי, שבגללו היסטוריונים או סוציולוגים פוסלים את האוטוביוגרפיה כמקור למחקר היסטורי, מבטא, כפי שטוען איקין (Eakin, 1992, p. 144), אמונה פוזיטיביסטית תמימה ביכולתנו לגעת בעובדות היסטוריות.

קבלת העמדה המתונה יותר כנקודת פתיחה מאפשרת להפעיל אמצעים שונים כדי לשפר את מהימנותו ואת תוקפו של המחקר ההיסטורי. כך, לדוגמה, הידיעה שמשכילים במאה התשע-עשרה ראו את עצמם מחויבים לאמת ההיסטורית ולחשיפה לא-סלקטיבית של החיים האישיים (גינצבורג, תרכ"ד, ע' 2; Mintz, 1989; Peli, 1990) מאפשרת לייחס לכתביהם מהימנות שאי אפשר לייחס לכתביהם של מי שלא התחייבו לאלה. המידע הכלול בזיכרונות האוטוביוגרפיים גם ניתן לתיקוף פנימי, ולבסוף, הוא ניתן לתיקוף בעזרת חומרים חיצוניים. עם חומרים אלה נמנים זיכרונות של אחרים מאותה תקופה ומאותו אזור, במידת האפשר כאלה המכונים לאותו אירוע (לדוגמה: אחים המתארים אותה משפחה), מחקר ביוגרפי ומחקר היסטורי המבוסס על חומרים לא-אישיים. התבססות על כמה אוטוביוגרפיות או על אוטוביוגרפיה וביוגרפיה של אותו אדם (גם אם אינה אלא אוטוביוגרפיה נוספת, של הביוגרפ/ית, כפי שטוענים כמה חוקרים), מאפשרת לעבור מן הסובייקטיבי אל הבין-סובייקטיבי ומסיפור חיים להיסטוריית חיים (Kazmierska, 2002; Rosenthal, 2002).

מדוע משפחות מן המעמד הבינוני?

התנועות הנדונות בעבודה זו גייסו הן את בני המעמדות הנמוכים (מקומם של אלה בלט בחסידות ובבונד) והן את בני המעמד הבינוני. רוב המשפחות שאתמקד בהן בעבודתי שייכות למעמד הבינוני – משפחות של סוחרי עצים ותבואה, חנוונים, בעלי פונדקים ומלונאים. בחירתי במשפחות ממעמד זה נובעת מכך שחבריהן השאירו זיכרונות (כנעני, 1986), וחשוב יותר – שהקשר בינן לבין התפתחותם של צעירים אוטונומיים ומשוחחררים הוא בעייתי תאורטית. משפחות עניות מתוארות בדרך כלל על-ידי סוציולוגים כמשפחות המשחררות את צעיריהן (ולעתים גם את חבריהן המבוגרים), משום שאין להן במה להאכיל

4. צורות חשיבה אלה הן בעלות יתרונות ולא רק חסרונות. לדוגמה, החשיבה הפמיניסטית עוררה עניין חדש בחייהן ובתפיסותיהן של נשים.

5. חלק מ"מכשולים" אלה עומדים גם לפני סוציולוגים, אנתרופולוגים ופסיכולוגים החוקרים אנשים חיים.

אותם ומה להוריש להם, וגם משום שבתקופה הנדונה עדיין לא היו טעונות ביותר באהבה, כפי שאנחנו מגדירים אותה (Goode, 1970; Stone, 1977).⁶ משפחות מן המעמד הבינוני, לעומת זאת, מתוארות בדרך כלל⁷ כבעלות מבנה סמכות פטריארכלי, ובתקופה הנדונה גם כטעונות אהבה, שמקורה בקשר בין האם לילד. בשל שני המאפיינים הללו, היה צפוי שהן יכללו אליהן את צעיריהן וימנעו את התגייסותם לתנועות הנדונות. העובדה שבני המעמד הבינוני אכן התגייסו לתנועות, וחלקם אף נטלו חלק בהנהגתן, דורשת הסבר.

1. משקי הבית

ראשונים יידונו משקי הבית שבהם גדלו הצעירים. הסוציולוגיה הפונקציונליסטית של המשפחה התמקדה בחקר משק הבית הגרעיני, שיוחס לחברה האירופית כולה, ובכללה ליהודי אירופה. מאז תחילת שנות השישים נשמעו קולות ביקורתיים מצדם של סוציולוגים והיסטוריונים, שהתנגדו להתעלמותה של הסוציולוגיה מנוכחותם של משקי בית מורחבים בחברות המערביות, לצד משקי הבית הגרעיניים, מן ההבדלים במבנה משקי הבית בחברות הללו על רקע מעמדי ואתני, ומן ההבדל שבין אירופה הצפון-מערבית ההיסטורית, ששלטו בה משקי בית גרעיניים, לבין אירופה המזרחית, שבאזורים רבים שלה שלטו משקי בית מורחבים (Hajnal, 1982). כמו כן נמתחה ביקורת על תיאורם הסטטי מדי של משקי הבית (Janssens, 1993).

מאהלר (1958), שסיפק נתונים דמוגרפיים על יהדות פולין במאה השמונה-עשרה (נתונים סטטיסטיים מן המאה התשע-עשרה הם מעטים יחסית), מצא שמשקי הבית בחברה זו היו קטנים למדי: מספר חבריהם הממוצע⁸ היה 4.3 נפשות ב-1764 ו-4.7 נפשות לקראת סוף המאה השמונה-עשרה. אך במאה התשע-עשרה עלה מספר החברים במשקי הבית היהודיים, ומשפחות בעלות שבעה ילדים ויותר לא היו נדירות (שטמפפר, 1997). מסקר צפיפות דיור, שנערך בברדיצ'ב ב-1860, עולה שבכתי יהודים גרו 12-13 נפשות בממוצע (צפיפות בתיים של לא-יהודים הייתה נמוכה בהרבה). סקר דומה, שנערך במוגילב ב-1880, מצביע על 10 נפשות ויותר בכתי היהודים (Ransel, 2001).

חשובה יותר שאלת הרכבם של משקי הבית היהודיים. כ"ץ (תשי"ח, ע' 163-164) טען ש"המשפחה היהודית [מן המאה התשע-עשרה עד המאה השמונה-עשרה] היא בגדר משפחה קטנה... היא מורכבת מגרעין החיתון ומן הילדים שנולדו לו...". אך הוא הוסיף ש"לגרעין משפחה זה מצטרפים לעתים לא-נדירות שותפי חיים בעלי שייכות משנה", בהם הורים זקנים, חתנים וכלות, משרתים ואחרים. מאהלר (1958) טען שמשקי הבית של יהודי פולין

6. הטענה שהאהבה המשפחתית אינה רגש אוניברסלי מקובלת על מספר לא קטן של היסטוריונים חברתיים, אם כי רבים גם חולקים עליה. לפי טענה זו, משפחות בורגניות נטענו באהבה במאה ה-18, ורגש זה הופיע במשפחות ממעמדות נמוכים יותר מאוחר יותר.

7. שותפים לתיאור משק הבית מן המעמד הבינוני כפטריארכלי פרויד, אנגלס, סוציולוגים נאו-מרכסיסטיים וסוציולוגיות פמיניסטיות. גם פרסונס, שהדגיש את הסולידריות במשק בית זה, כיוון ליחסים שבין בני הזוג אך הכיר ביחסי הסמכות שבין הורים וילדים.

8. ממוצע הוא, לעתים, מדד מטעה. הוא כזה גם במקרה הנדון, בהסתירו את השונות הרבה, שכפי הנראה אפיינה את משקי הבית היהודיים.

(במאה השמונה-עשרה) כללו לעתים אבות ובניהם הנשואים, כלומר, משפחות רב-דוריות. פלקנס והלפרן (Plakans & Halpern, 1981) הראו שאצל יהודי מזרח אירופה במאה השמונה-עשרה, 27% ממשקי הבית כללו שני זוגות או יותר, וכן ילדים. משקי בית שכללו זוג וילדיו ומבוגר נוסף הגדילו עוד יותר את שיעור משקי הבית המורחבים, אם כי לא ברור עד כמה. כמו כן הגדילו את שיעור משקי הבית המורחבים משקי בית שבזמן המדידה היו גרעיניים, אף-על-פי שהצטרפו אליהם חברים נוספים, לפי הצורך. על אופיים הדינמי של משקי הבית היהודיים במזרח אירופה עמד כנעני (1986, ע' 15). הוא תיאר את התרחבותם, עם צירופם של אב או אם שהתאלמנו, ילד יתום של קרובי משפחה ועוד, ותלה אותה בנסיבות חיים אלה ואחרות. רוב חוקריהם של משקי הבית היהודיים לא הבחינו בין משקי בית ממעמדות שונים, אך אפשר לשער שנטייתם של משקי בית מן המעמד הבינוני להתרחב ולקלוט חברים נוספים הייתה חזקה יותר מזו של משקי הבית העניים.

משקי בית מורחבים תוארו בדרך כלל על-ידי סוציולוגים בעלי ראייה מודרנית (המניחה את קיומו של מבנה ברור) כבעלי מבנה פטריארכלי נוקשה. תיאור זה אותגר על-ידי כמה חוקרים, ביניהם רודולף ורודולף (Rudolph & Rudolph, 1976), שחקרו את משק הבית הרג'פוטני בהודו וזיהו בו זרימה מתמדת של קואליציות הנבנות ומתפרקות. עבודה זו, כעבודות דומות לה, מבשרת את המפנה הפוסט-מודרני⁹ בסוציולוגיה של המשפחה, שתמציתו היא התמקדות באופיים הנזיל והלא-מסודר של יחסים משפחתיים (Cheal, 1991, p. 9; Morgan, 1996, p. 200).

השפעתם של יחסים אלה על היחיד נתונה לוויכוח מתחילת שנות השבעים ועד היום. רוסל (Roussel, 1992), לדוגמה, סבור שהם מספקים לו סביבה לא-בטוחה. לנג (Laing, 1971) סבור שאלה הם תנאים טובים לפירוק זהותו ולהתפתחותו של אני מקוטע (fragmented). ליפטון (Lifton, 1993), לעומת זאת, משער שיחסים משפחתיים המובנים בצורה רופפת עשויים להאיץ את שחרורו של היחיד, והשערתו עולה בקנה אחד עם ממצאיהם של רודולף ורודולף. משק הבית הרג'פוטני התגלה להם כבית גידול לצעירים אוטונומיים ויצירתיים. בשורות הבאות אבקש להראות שגם משק הבית היהודי היה מרחב ליחסים נזילים ומפוזרים.

א. יחסי סמכות במשקי הבית

משקי הבית היהודיים המסורתיים באירופה תוארו על-ידי טוד (Todd, 1985) כסמכותיים. כנעני, שהתעניין בפרקטיקות משפחתיות של יהודי מזרח אירופה (1986, ע' 80) ולא באידאולוגיה משפחתית, תיאר מבנה סמכות רופף. הוא ייחס את המבנה הזה לכך שליהודי האזור לא היה בסיס חומרי ליחסי סמכות נוקשים. הם לא שלטו על אדמות או על רכוש רב, לא תפסו משרות רמות שיכלו להוריש אותן לבניהם, וגם אלה שצברו רכוש לא יכלו להבטיח את הורשתו לדורות הבאים, בגלל אי-יציבותם של התנאים הפוליטיים

9. "פוסט-מודרני" יש שתי משמעויות בשיח הסוציולוגי: 1. שלב בהיסטוריה; 2. ראייה חדשה של המציאות, המנוגדת לראייה המודרנית שלה. בעבודה זו הכוונה לראייה פוסט-מודרנית של מציאות חברתית.

והכלכליים באזור הנדון.¹⁰ קופר (Cooper, 1996, p. 313) תמך בכנעני ותיאר את השפעת מבנה הסמכות הרופף על אופיים העצמאי של הצעירים היהודים במזרח אירופה, אך לא ביצע בחינה שיטתית של יחסי הסמכות בין הורים לילדים. הוזכרו גם שבידי מעידים על יחסי סמכות רופפים וגמישים בין הורים לילדים.

יחסי אבות וילדים

האבות במשפחות הנדונות היו אחראים לכלכלת ילדיהם, לחינוכם ולשידוכם. בענייני כלכלה ושידוכים הם גילו סמכותיות ניכרת, אך בתפקידם כמחנכי הבנים, שהוא מוקד הדיון בעבודה זו, לא גילו סמכותיות רבה.

תפקידם כמחנכים היה רחב היקף: הם היו מעורבים בהכנסת ילדיהם ל"חדר" ובפיקוח על מסגרת זו; הם שכרו להם מלמדים פרטיים, סיפקו לילדיהם ספרי לימוד והמשיכו ללמד אותם בבית, כל אב לפי יכולתו. כשהבנים התבגרו, דאגו אבותיהם להעביר אותם לשיבות או למסגרות לימוד אחרות, אך לשם כך נאלצו לגייס את הסכמת המבוגרים הנוספים במשק הבית ואף את עזרתם של קרובי משפחה, שהתגוררו בקהילות אחרות, במתן מחסה ובפיקוח על הבנים שיעברו לקהילת מגוריהם. יתר המבוגרים במשק הבית שיתפו פעולה לעתים עם האבות, ובמקרים אלה חיזקו את סמכותם, אך בלט המאבק בענייני חינוך, שבו היו כולם שרויים, ואשר החליש את סמכות האבות וחיזק את אוטונומיית הילדים.

אחד המאפיינים הבולטים של האבות, שתרם במידת־מה להחלשת סמכותם, היה שילוב של מסורתיות ומודרניות. ביטוי אחד לשילוב זה – ארונות הספרים שבבתיהם הכילו ספרי קודש וספרי חול (זלקין, 1998). כמה אבות בחרו להנחיל שילוב זה לבניהם. אביו של פרץ סמולנסקי, לדוגמה, אף שהיה יהודי "כשר", דאג שבנו ילמד לא רק תלמוד, אלא גם תנ"ך ודקדוק השפה העברית,¹¹ שנחשבו דברי מינות בסביבתו (קלויזנר, תשט"ו). אביו של אברהם בר גוטלובר היה חסיד, אך היה מספר לילד סיפורי תורה ונביאים, ואף נתן לו ספרי דקדוק וספרים של לסינג ומנדלסון. אביו של אשר גינצבורג (אחד העם) היה אומנם חסיד סדיגורא, אך נמשך אל ההשכלה והחזיק בספרייתו ספרי מדע יחד עם ספרי קודש. הוא חונך את בנו לחסידות וסירב ללמדו רוסיית, למרות רצונו העז של הבן ללמוד את השפה, כדי לחסום את דרכו להשכלה (אחד העם, תשכ"ב), אך העמיד את ספרייתו, ובה גם ספריו האסורים, בחדר השינה של הבן. הוא גם התיר לבן לקנות ספרים ממוכר ספרים משכיל, שביקר באחוזתם דרך קבע, ולא הרבה לפקח על הקשרים בין השניים, וכן התיר לבנו ללמוד גאומטריה מספריו הוא.

כיצד הצטיירו האבות בעיני הבנים? אחד העם הדגיש את אופיו הסמכותי והאלי של האב, ותיאר את ילדותו בצל האב כתקופה ש"השחיתה בי את כל הטוב אשר נתן לי הטבע בלידתי" (אחד העם, תשכ"ב, ע' 19). קלויזנר, לעומת זאת, תיאר אותו כאדם מתון וכאב רגיש לצרכיו האינטלקטואליים של בנו, שקיבל את חדשנותו של בנו, מכיוון ש"שכלו מחייב כך" (קלויזנר, תש"ד, ע' 2).

10. נובע מכך היעדר שושלות בחברה היהודית, להוציא את שושלות הרבנים. גם המשפחות העשירות ביותר בקרב יהודי פולין, שצברו את הונן במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, נעלמו לפני תום המאה, ואת מקומן בעילית הכלכלית תפסו כמה משפחות יהודיות חדשות (גרנצרסקה־קדרי, 1997).

11. שיטה זו של לימוד תנ"ך ודקדוק עברי כהכנה ללימוד התלמוד פותחה על־ידי הגאון מווילנה.

כניעת האבות לבנים בשל יתרונם השכלי הבולט מתוארת בזיכרונות נוספים. אחד מהם הוא ספר הזיכרונות של שלמה מיימון (תש"ב). עליונותו האינטלקטואלית של שלמה מיימון ביחס לאביו הייתה מוסכמת על הכול. בגיל צעיר, כשהיה בן תשע בסך הכול, היה מתפלפל ומתפלמס עם אביו וגובר עליו בדרך כלל (שם, ע' 86). הוא התעניין במדעים, קרא בלילות, מתחת לשמיכה, בספר אסטרונומיה שמצא בין ספרי אביו, ושיחק בכדורים כאילו היו גרמי השמים. כשסבתו, שישנה אתו במיטה אחת, גילתה את סטיותיו הליליות וסיפרה עליהן לאביו, נזף בו האב, שציווה עליו בעבר שלא יעסוק אלא בתלמוד, "אבל בלבו היה שמח שבנו הצעיר השכיל לעבור על חיבור שלם של אחד המדעים בלי מדריך", כפי שכתב מיימון (שם, ע' 72). כשהיה יהל"ל (לוי, 1968) בן 17 (ונושוי), שלח אותו אביו ללמוד מחוץ לעיר, כדי להרחיקו מהשפעת המשכילים הרבים בה. כשחזר, פגש משכיל צעיר, ובהשפעתו החל ללמוד שפות ולקרוא את ספרות ההשכלה. כשנודע לאב על כך, הצטער אך הגיב באיפוק. יהל"ל כתב: "אבי תמיד הרים עלי עיניים חשכות מלאות ייאוש וצרה גדולה אבל לא ניסה להתווכח עמדי באומרו לפני מכריו: מה אדע ולא ידע הוא?" (שם, ע' 46).

תגובת האבות מלמדת על סתירות במבנה הסמכות במשפחה היהודית. קריטריון ההצטיינות האינטלקטואלית, שנתן לבנים עדיפות על אבותיהם, התנגש בקריטריון הגיל, שהעניק לאבות עליונות על בניהם, והחליש אותו.

יחסי אימהות וילדים

היימן, בספרה על האישה היהודייה והמודרניות (1995), הבחינה בין נשים יהודיות במערב אירופה לבין נשים במזרחה: במזרחה, "האישה העובדת המוכשרת והחזקה הייתה אידיאל תרבותי רווח, בניגוד לאידיאל של האישה הביתית שרווח בכורגנות המערבית", כתבה (שם, ע' 60). מן הזיכרונות שבידי עולה תמונה שונה: במשפחות המזרח-אירופיות האמידות, נשים לא עבדו בשכר בדרך כלל, והן נרתמו לפרנסת המשפחה רק אם התאלמנו או שמשפחתן התרוששה.

האם האימהות היו סמכותיות? קופר (Cooper, 1996) תיאר אותן כבלתי סמכותיות. קלויזנר (תשי"ג, 273) תיאר את האימהות (הליטאיות) כ"מעשיות, חכמות ושרורות בביתן" (בניגוד לאבות "התלושים, ההוים והרגשניים"), ודווקא תיאר זה, למרות היותו סטראוטיפי במידת-מה, נראה לי מציאותי יותר. תפקידן העיקרי של הנשים בנות המעמד הבינוני באזור הנדון, בעיקר בשליש האחרון של המאה, בדומה לתפקיד הנשים היהודיות הכורגניות בגרמניה באותה תקופה (Kaplan, 1991), היה חינוך הילדים ביד רמה והצבתם בחברה. רוב האימהות שבזיכרונות תוארו כסמכותיות. "בבית אבי [!] הייתה אמי הראש ועקרת הבית, כי הייתה בעלת דעה וקשה כארו, ואבי רך כקנה ושומע בקולה בכל אשר תאמר לו," כתב יל"ג (קלויזנר, תשי"ד, ע' 305).

גורם אחד שהשפיע על ריכוז הסמכות בידיהן ועל מעורבותן בענייני חינוך הילדים היה כוחן הכלכלי. רוב הנשים המתוארות בסיפורי הזיכרונות הביאו עמן נדוניה, וחלקן הקטן עבדו, במסחר בדרך כלל (קראו על כך גם אצל פרוש, 2001, ע' 44-47). גורם שני ובעל השפעה ישירה יותר על סמכותן כמחנכות היה השכלתן הרבה, שנבעה מדמוקרטיציית החינוך בסביבתן בתקופת ילדותן ונעוריהן. בחוק משנת 1804 ושוב בחוק משנת 1835 הותר לילדי היהודים ללמוד בבתי-ספר ממשלתיים ברוסיה. תגובת היהודים לאפשרויות

החדשות לא הייתה נלהבת בחצי הראשון של המאה, אך במחציתה השנייה החלו היהודים להגיב להן ביתר חיוב (גינזבורג, תשנ"ג, ע' 396). במהלך המאה התשע-עשרה נפתחו ברחבי רוסיה בתי-ספר ממשלתיים ופרטיים לבנות, גם לבנות יהודיות, שבהם לימדו שפות, חשבון, גאוגרפיה, מלאכות יד ומוזיקה, ולעתים גם לימודים כלליים בשילוב עם לימודי דת, ובמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה גדל בצורה בולטת מספר הבנות היהודיות שלמדו בבתי-ספר אלה (פיינר, תשנ"ג). שיעור הבנות במסגרות הלימוד הכלליות עלה על שיעור הבנים, שבחלקם הגדול נשלחו למסגרות הלימוד המסורתיות (פרוש, 2001; Stampfer, 1992). ילדות ונערות שלא למדו במסגרות אלה למדו בדרכים אחרות: הן זכו במלמד פרטי שבא לביתן, למדו ב"חדר", עם בנות בלבד או עם בנים (גרינבוים, 1999), למדו עם בנות נוספות אצל מורה פרטי, בעיקר לימודים כלליים, למדו מתוך הקשבה לבני הבית ומתוך שיחה עם משרתים. נשים בוגרות למדו לא פעם מילדיהן. הודות לכך הייתה לנשים רבות השכלה כללית מעורבת בהשכלה דתית כלשהי.

בספרי הזיכרונות נזכרות נשים משכילות רבות: אימהות, סבתות ואף סבתות-רבות, שבחברתן ותחת השפעתן גדלו כותבי הזיכרונות: אמו של יל"ג ידעה לקרוא ספרי תפילה בידידי (אף-על-פי שלא ידעה לכתוב), היא דיברה ברוסית ובפולנית, וכפי שנדרש מבעלת בית-מלון, ידעה חשבון (קלויזנר, תשי"ד, ע' 305). ש"א הורודצקי, שגר בבית סבו, חי במחיצת אם סבו, חנה חיה'לה, שגרה באותו בית, כנראה (הוא נולד ב-1871, ולכן יש להניח שאם סבו נולדה בעשור הראשון של המאה התשע-עשרה או בעשור האחרון של המאה השמונה-עשרה). על-פי כתביו, ידענותה הייתה מופלגת עד כדי כך שאחיה אמרו עליה "שאינן הבדל בינם לבינה אלא בשטריימל שעל ראשם" (הורודצקי, 1957, ע' 21). סבתו של מאז"ה, גיטל, שבביתה גר, הייתה אף היא ממשפחת למדנים. היא הייתה בקיאה בספרי מוסר רבים, ציטטה כלשונם את מאמרי חז"ל, ידעה את פירוש כל התפילות ואת ה"צאנה וראינה", ומדי שבת שימשה מגידה בעזרת הנשים שבבית המדרש (מאז"ה, תרצ"ו, ע' נג). גם שז"ר היה מוקף בנשים משכילות. אחת מהן, זלדה רובל'ס, סבתו, הייתה "ידענית באותיות השחורות". בכל יום שבת הייתה אומרת את כל ספר תהילים בעל-פה, בלי כל שגיאה, והייתה בקיאה בספרות הנשים הפופולרית, כגון "קב הישר", "מנורת המאור" ו"צאנה וראינה". אמו ידעה רוסית, עברית וגרמנית, קראה בשולחן ערוך ולמדה עם ילדיה גמרא, והייתה נפגשת עם רבנים ודנה עמם בשאלות הלכתיות (שז"ר, בלי תאריך, ע' 22). אהרון דוד גורדון גדל אף הוא במחיצת סבתו (ילידת הרבע הראשון של המאה), "משכילה טרם זמנה" שדיברה עברית וגרמנית, ובמחיצת אם משכילה (איגס, תשי"ח, ע' 5).

רבות מן האימהות, ובהן אמו של שז"ר ואמו של פרץ סמולנסקין, סייעו לילדיהן בלימודים, לעתים אף בלימודי הקודש, אף-על-פי שתחום זה נחשב גברי. אמו של סמולנסקין גידלה וחינכה את ילדיה לבדה, במשך שנתיים שבהן נעדר האב מן הבית, ואף לימדה את בנה עברית (קלויזנר, תשי"ט). אם משכילה ומעורבת נוספת הייתה לאסקה, אמו של חיים ארלוזורוב. כשהיה בן שלוש-עשרה שכרה בעבורו מורה לעברית, וכשהיה בן חמש-עשרה השיגה לו מורה נוסף לעברית, שהשפיע עליו מאוד. היא לקחה אותו להרצאה על מלחמת השפות,¹² שנשא שמריהו לויין כאשר ביקר בעיר מגוריהם (הרצאה שחוללה שינוי עצום

12. מאבק בין קבוצות שנחלקו ביניהן בשאלה איזו שפה (יידיש, עברית או שפת החברה המארחת) צריכה לשמש כשפתו של העם היהודי.

בחיי, לטענת אחיותיו), וכל זאת על דעת עצמה, בלי להיוועץ באב (ארלוזורוב, בלי תאריך). גם אימהות משכילות פחות היו מעורות למדי בלימודי הילדים. אמו הלא-משכילה (כנראה) של מרדכי אהרן גינצבורג לקחה אותו לראשונה ל"חדר" ופיקחה על התנהגותו התקינה במסגרת זו, מכיוון שהאב הסוחר נעדר בדרך כלל מהבית. אמו של חיים וייצמן, שגם היא הייתה לא-משכילה, ישבה ליד הילדים כשהכינו שיעורי בית, האזינה לשיחותיהם ואף למדה עמם רוסיית (רוז, 1986).

רוב האימהות לקחו חלק מרכזי בהחלטות על כניסת הילדים למסגרות לימוד (שהייתה כרוכה לא פעם בעזיבת הבית ובמעבר לעיר אחרת), וברוב המקרים נאבקו באבות (פרוש, 2001, 165-173) ועודדו את הילדים לרכוש השכלה כללית למרות התנגדות האבות לכך. לדוגמה, אמו של שמחה דולינסקי, שהייתה אשתו של ראש ישיבת סלובודקה, החליטה שבנה ילמד בחדר מתוקן ולא בחדר רגיל, בניגוד לרצון בעלה, וכשהתבגר דרשה שילמד רוסיית וחשבון אצל מורה פרטי במקביל ללימודיו בישיבה (דולינסקי, תש"ן). תיאור זה מתיישב עם הטענה לגבי זיקתן החזקה יותר של נשים יהודיות באזור הנדון, בהשוואה לגברים יהודים, לחינוך הכללי ולחברה הנוצרית (היימן, 1995, ע' 47-73; פרוש, 2001; Stampfer, 1992).

נשים סמכותיות פחות ויתרו על מאבק גלוי באבות ובחרו בהתנהגות חתרנית. כזאת הייתה גולדה, אמו של אחד העם, שהתנגדה לדעותיו המסורתיות של האב. היא הייתה קוראת לבנה הצעיר עיתונים וספרים ברוסיית בלי ידיעת האב (אחד העם, תשכ"ב).

סמכותם של שאררים נוספים

שאררים סמכותיים נוספים היו סבים וסבתות, שגרו באותו משק בית, גיסים וגיסות וכן אחים ואחיות מבוגרים. מרדכי אהרן גינצבורג כתב על סבו השמרן, שבביתו גרה המשפחה: "ויהיו כל דברי הבית נחתכים על-ידי אבי זקני" (תרכ"ד, 112), וזאת בעיקר כשהאב נעדר מן הבית לרגל עסקיו. סבו השמרן של אחד העם, שעבר לגור באחוזת בנו לעת זקנה, נאבק באב המתירני מדי לטעמו, בכל הנוגע לחינוך הילד. סבו המשכיל של מאז"ה נאבק בסבתא, שסירבה לשלוח את הנער לגימנסיה, למרות רצונו בכך. סבים שימשו לעתים כמלמדי הבנים. ש"א הורודצקי, היתום מאב, עבר בגיל עשר לגור בבית אבי אביו, בצ'רנוביל, ולמד בבית המדרש שניהל. מל"ל החל את לימודיו אצל אבי אמו.

סבתות לא נהנו בדרך כלל מהכרה בסמכותן, בעיקר כשהאימהות היו בין החיים, והסתפקו בהתנהגות כוחנית חתרנית. סבתו של שלמה מיימון, לדוגמה, נהגה להלשין על התנהגותו לאביו (וכך פיקחה גם על התנהגות האב), וכך נהגה גם סבתו של שמריהו לוין. סבתה המתירנית של שושנה לישנסקי נאבקה בחשאי בסמכותם הנוקשה של הסב והאם: היא סיפקה לשושנה ולאחיותיה כסף לקניית ספרים אצל מוכר ספרים נודד, "בתנאי שהדבר לא יוודע לאימא ולסבא". סבתות אחדות, כאם אביו של ארתור רופין, נאבקו בגלוי על סמכותן. סבתו של רופין הרבתה להתווכח עם אמו המתירנית על חינוכו, ומשנכשלה במאבקה עברה להתגורר עם בתה.

אחרונים היו האחים והגיסים. אחיו הגדול של פרץ סמולנסקין, לדוגמה, הביא אותו אליו לישיבת שקלוב, וסיפק לו ספרי השכלה בסתר (קלויזנר, 1954). המשורר היידי מיכל גורדון, שגר במשך שבע-שמונה שנים בבית הורי כלתו (עד מותה), משך את אחיה בן השתים-עשרה, י"ל גורדון, אל ההשכלה. בבוא העת הביא אותו לוילנה וקירב אותו לחוגי

המשכילים בעיר. במכתב לגיסו כתב יל"ג: "על ידך נהפכתי לאיש אחר... לולא באת אתה בצל קורת בית אבי, כי עתה אולי הייתי יושב... בבתי המשקים ומוזג יין ושיכר לבני הניכר, או הייתי למורה הוראה בישראל כשאר עדרי חברי..." (קלוזנר, תשי"ד, ע' 308).

סמכותם של זרים

גם זרים לקחו חלק ביחסי הסמכות הללו. הורים שיתפו לעתים בהחלטות את הרב המקורב למשפחה. הוריו של ראדוס התלבטו אם לשלוח אותו לשיבת סלובודקה, הרחוקה מבתים, ולכן הזמינו אל ביתם את המלמד של בנם והגיעו להחלטה משותפת. הוריו של אחד העם שיתפו את המלמד בבחירת כלה לבנם.

אבות הכניסו את הילדים ל"חדר" ולמסגרות לימוד אחרות, או חיפשו בעבורם מלמדים פרטיים, וכך חלקו עם המורים השונים את סמכותם על הילדים. אומנם ברבים מן הזיכרונות תוארו האבות כמי שפיקחו על המלמדים ואף העבירו את הילדים ממלמד למלמד, אך בזיכרונותיהם של חיים וייצמן ושל אליעזר בן יהודה תוארו מלמדים בעלי שיעור קומה אינטלקטואלי, שהפכו על פיהם את יחסי הסמכות המדרגיים עם האבות. חלקם הושפעו מרעיונות ההשכלה או הציונות, ניצלו את מסגרות הלימוד המסורתיות כדי להנחיל רעיונות חדשים אלה לתלמידיהם, ולשם כך הפכו את הצעירים לבני ברית חשאיים שלהם.

קשרים דומים נרקמו בין הצעירים לבין חברים ללימודים, וכן בינם לבין מוכרי ספרים נודדים (השפעתם של מוכרי ספרים על התפתחותם האינטלקטואלית תוארה על ידי אחד העם, בוקי בן יגלי ושושנה לישנסקי), צעירים משכילים, ציונים או סוציאליסטים (בסתר או בגלוי), שנדדו בין העיירות כדי לגייס תמיכה (פיינר, תשנ"ח) ואחרים. כולם ביקשו להנחיל את השקפת עולמם ולהתיידד, ומצאו בנערים צמא לרעיונות ולידידות.

אחד התנאים להשפעתם של זרים היה היעדר פיקוח על הילדים. ילדים שוטטו בצעירותם (לפני שהחלו ללמוד ב"חדר", ובמידת-מה גם בזמן הלימודים) בסביבות הבית וברחובות, במשך שעות ארוכות, עוזבים לנפשם. שוטטות ברחוב תוארה, לדוגמה, בזיכרונותיהם של חיים וייצמן (רוז, 1986), ארתור רופין (1968), רחל כצנלסון-שו"ר (1989) וקוטיק (1998).¹³ "אבי לא ידע מעולם היכן אני ומה מעשי", כתב קוטיק. הודות לכך היה יכול להיפגש בסתר עם חבריו הציונים.

ב. יחסי אהבה במשק הבית היהודי

בעקבות פרויד ובולבי (Bowly, 1969, 1973) מקובלת ההנחה שבין הילד לאמו יש זיקה רגשית עזה במיוחד, המתאפיינת באקסקלוסיביות (הדרת שותפים נוספים), בהמשכיות, ברגישות האם לילד ולצרכיו ובנכונותה לספקו בלא תנאי. זיקה זו שבין האם לילדה מתפתחת במשפחה הבורגנית הגרעינית והאינטימית (היא מכונה לעתים "משפחה אדיפלית"), שבה האב מפרנס והאם מגדלת את ילדיה, כשהיא מנותקת במידה רבה מסביבתה. זיקה זו מורחבת מן האם אל סוכנים חברתיים נוספים, והיא תנאי ליכולתו של הילד לקשור קשרי אמון עם אחרים. היא גם תנאי להתפתחותן של עצמאות, יוזמה ופתיחות לשינויים, משום

13. כללתי את זיכרונותיו של קוטיק בגלל עושרם האתנוגרפי. קוטיק אומנם לא היה ציוני, אך בילדותו נמשך לציונות ואף פעל למענה בין צעירי קהילתו.

שהיא מאפשרת לקיחת סיכונים והתנסות בכישלון. כיוון חשיבה זה נתמך לאחרונה על-ידי אייזנשטדט (Eisenstadt, 1996), שהצביע על הקשר בין אמון בלתי מותנה ביחסי אימהות וילדים במשפחות יפניות מודרניות לבין נטיות חזקות לשינוי בחברה זו.

קריאה זו של המשפחה האדיפלית אינה מוסכמת על הכול. פוסטר (Poster, 1978, p. 25), לדוגמה, טוען בשם פרויד, שעם פתרונו של התסביך האדיפלי מתחזקת הזדהות הילד עם אביו ועם היחידה המשפחתית. מרגע זה והלאה תקשה עליו הפריצה אל החברה הרחבה, וקשריו עמה יהיו, במקרה הטוב, תעתיק קשריו עם משפחתו ולא יתאפיינו בחדשנות.

באילו תנאים של אהבה יצליחו הילדים לפרוץ את גבולות המשפחה ויהיו ליזמים ולמחדשים? תשובת פרויד עצמו, לפי פוסטר (Ibid, p. 204), היא שהדבר יתאפשר כשהמשפחה והקהילה יתמזגו זו בזו, והילדים יוכלו לבחור לעצמם מושאי הזדהות מתוך קבוצה רחבה של מבוגרים. ביקורת דומה על המשפחה הבורגנית השמיעה האנתרופולוגית מרגרט מיד ב-1954 כשכתבה: "למעשה, ראיות אנתרופולוגיות אינן תומכות בהנחה לגבי חשיבותו של הקשר בין האם לילד... להפך, ההשוואה בין תרבויות מלמדת שהסתגלות טובה יותר של הילד מובטחת כשהוא מטופל על-ידי כמה וכמה אנשים חמים וידידותיים" (מצוטט על-ידי Mead, 1954, p. 477). פסיכולוגיות פמיניסטיות ממשיכות לספק עדויות אמפיריות להצלחתו של דפוס זה של גידול ילדים, ולא דווקא בחברות ילידים. טיזארד (Tizard, 1994), לדוגמה, מצאה שאבות, אחים גדולים, סבים וסבות, דודים ודודות וגם שכנים מעורבים בגידול תינוקות באנגליה. היא לא מצאה ראיות להשפעה שלילית כלשהי של עובדה זו על הסתגלותם של הילדים. מסקנתה היא שאקסקלוסיביות היחסים בין האם לתינוקה אינה הכרחית. נראה שגם המשכיות הקשר בין הילד לאם חשובה פחות מכפי ששער בולבי. מחקרים על ילדי אימהות עובדות מלמדים שכאשר החלופות לאימהות הן תומכות ומספקות גירויים, הילדים אינם נפגעים מן הקשרים המקוטעים עמן.

הנחה נוספת – הנחת הרגישות האימהית – נדחתה אף היא על-ידי המחקר הפסיכולוגי הפמיניסטי. פניקס ווולט (Phoenix & Woollett, 1994) טוענות שהציפייה לרגישות, המניחה שהאם פנויה, קשובה, סובלנית לגמרי כלפי ילדיה ונכונה לספקם בלי תנאי, היא ציפייה לא-מציאותית. רוב האימהות עסוקות בעניינים נוספים: בגידול ילדים נוספים, בעבודה, בטיפול בהורים הזקנים ועוד. סובלנותן מוגבלת (הוכחה לכך היא שבחלק גדול מזמנן הן עסוקות בחינוך ילדיהן, כלומר, בניסיונות לשנותם) ורבות מהן מספקות את עצמן, במידה זו או אחרת, באמצעות הילדים. אשר ליחסי הקרבה שבין האם לבן במשפחה הבורגנית, הקטנה והמבודדת, כפי שתוארו על-ידי פרויד, חוקרות אלה טוענות שברוב המקרים תיאור זה לא תאם את המציאות. ברוב משקי הבית הבורגניים בתקופתו של פרויד ובסביבתו עלה מספר הילדים על אחד, ולא התאפשרה אותה קרבה לאם שתוארה בחיבוריו. ההשערה שיש קשר בין הזיקה הרגשית ההדדית, החזקה, הממושכת והאקסקלוסיבית, שבין אימהות לילדים, המאפיינת משפחות מודרניות, לבין מעורבותם של ילדים אלה בבגרותם בשינוי חברתי, נדחתה אם כן על-ידי מחקרים לא-מעטים, ותחתיה הועלתה ההשערה שיחסי אהבה "פוסט-מודרניים", מפוזרים ונוזלים, הם תנאים הולמים להתפתחותם של צעירים מסתגלים ופעילים בחברה.

היחסים הרגשיים בין ילדים להורים במשפחות הנדונות בעבודה זו טופלו עד היום באופן מצומצם בלבד ומפוקפק למדי. עבודות בנושא זה הן זו של האנתרופולוגית רות בנדיקט (Benedict, 1949) על גידול ילדים במזרח אירופה, וזו של רות לנדס ומרק

זבורובסקי (Landes & Zborowski, 1950). בשתי העבודות ניכרת השפעתו של פרויד, שתיאר את מרכזיות הקשר הרגשי בין אימהות לבנים, ושל הסוציולוגיה הפונקציונליסטית, שהתמקדה במשק הבית הגרעיני. לפי לנדס וזבורובסקי, האם היהודייה סיפקה לילד, עד שנתו הרביעית בערך (שבה נכנס לחדר), קרבה גופנית, הערצה, תשומת לב רבה ואהבה בלתי מותנית. היא "יצרה סביבו וסביבה עולם ליבידינלי של שני אנשים" (Ibid, pp. 454-455). עבודות אלה סובלות מרומנטיזציה של יחסי בנים ואימהות (בנדיקט מתארת את האם היהודייה כמי ששרה לתינוקות כשהיא מחתלת אותם), מדגש רב מדי על אקסקלוסיביות הקשרים בין הילד לאם ומהתעלמות כמעט מוחלטת מילדים נוספים במשק הבית, ממשרתיים, מאורחים ומקרובי משפחה נוספים. שתי העבודות גם מתעלמות מהבדלים בין טיפוסים שונים של משקי בית על רקע מעמדי. עבודתם של לנדס וזבורובסקי, לדוגמה, מבוססת על תערובת של ראיונות עם מהגרים לארצות-הברית (רובם השתייכו, כנראה, לפרולטריון היהודי במזרח אירופה, על-פי שטמפפר, 1997) ועל ניתוח ספרי זיכרונות (בדרך-כלל פרי עטם של בני המעמד הבינוני, על-פי כנעני, 1986), בלי כל הבחנה ביניהם. עבודות מאוחרות יותר בנושא הנדון, כגון זו של קופר (Cooper, 1996, pp. 262-263), ממחזרות את טענותיהם הסטראוטיפיות של קודמיהן. כיצד באמת ארגנו חברי משקי הבית את יחסי האהבה ביניהם? על כך להלן.

אהבה בין אבות לבנים

דיון על אהבת אבות דורש הבחנה בין צעירים שנולדו בחלק הראשון של המאה לבין אלה שנולדו בחלק השני שלה. אצל כמה מן הראשונים, יחסי אבות ובנים תוארו כיחסי אהבה. יחסי אימהות ובנים זכו בהתייחסות מועטה בלבד בזיכרונות האלה. אביו של מרדכי גינצבורג, איש ההשכלה, הוא דוגמה לאב אהוב, שהבן בילה בחברתו מאז שנתו הרביעית. הוא גילה רגישות רבה לצרכיו האינטלקטואליים של בנו, לימד אותו עברית, סיפר לו את סיפורי המקרא, ו"הכל באר היטב, בלשון נמרץ ובהרחבת דברים, עד כי נתפעלתי לפעמים להוריד דמעות" (תרכ"ד, ע' 8). אב זה היה רגיש מאוד גם לצרכיו הרגשיים של הבן. הוא העביר אותו מ"חדר" ל"חדר", בחיפוש אחר "חדר" מתאים, והיה מחנכו "ברוח האהבה" (שם, ע' 17). לא פלא אפוא שהאב זכה במקום של כבוד בספר זיכרונותיו של בנו, בעוד האם זוכה במקום צנוע בלבד. אביו האוהב של אברהם בר גוטלובר, גם הוא איש ההשכלה, הוציא את בנו מן ה"חדר" משום שהמלמד הכה אותו, שכר לו מורה לרוסית ומלמד פרטי, ואף לימד אותו בעצמו וסיפק לו ספרים. קצת לפני הגיעו לגיל שמונה-עשרה (אף שכבר היה נשוי), לקח אותו למסע בגליציה וברומניה למשך כמה חודשים, כדי להצילו מגיוס חובה. בנו אמר עליו: "מנעורי גידלני כאב רחמן, ויאהבני אהבה נמרצה, ואף אני אהבתיו יותר מנפשי" (גוטלובר, 1976, ע' 240). גם שלמה מיימון ויל"ג (קלויזנר, תשי"ד, ע' 306) תיארו אבות אהובים.

לדעתם של היסטוריונים (לדוגמה, Meyer, 1983), במשפחות הבורגניות באירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נחלש הקשר בין האב לבן, ופינה את מקומו לקשר חדש, בין הבן לאם. שינוי זה ניכר גם בזיכרונות שבידי. "אבי היה קורן לי באור בהיר וקר", ו"אליו נמשכתי בשכלי אך לא בלבי", כתב שמריהו לוי (תרצ"ה, ע' 12). מדם כתב על אביו הרופא: "אבא - עניין אחר. מפני אבא יראים. ראשית הריהו גבר, וכלפי גבר רוחשים תמיד יראת כבוד. הוא המחמיר, העסוק והטרוד, הרציני, והעיקר: הוא רחוק

יותר" (1984, ע' 26). רחל כצנלסון-שו"ר כתבה: "אבא לא התערב בחינוך שלי עד גיל שתיים-עשרה. את אבא כמעט לא הכרתי עד אז. יותר משישה חודשים בשנה היה שווה בנכר (הוא סחר בעצים בדרום רוסיה), ואני יכולה לומר שעד גיל שתיים-עשרה גדלתי בלי אב" (1989, ע' 39).

מאפיין נוסף של אהבת האבות לבנים היה אופייה המותנה. אהבה זו לא ניתנה "בחינם", אלא הותנתה בהצטיינות הבנים בלימודים. המבחן, שהיה מוסד בחברה היהודית, היה אחד הביטויים הבולטים של יחס זה. כל מכר וכל מלמד היה רשאי לבחון את הילדים כשרצה בכך, וגם האבות נהגו לבחון את ילדיהם בזמנים קבועים או בהפתעה. אביו של אחד העם, לדוגמה, היה בוחן את בנו מדי שבת אחר הצהריים. את הערכתו כלפיו היה מבטא בצורה מוזרה: הוא היה מעניק לילד סטירת לחי, גם כשהלה היה עונה בהצלחה (אחד העם, תשכ"ב, ע' 54). גם אביו של שמריהו לויין היה בוחן את בנו לעתים קרובות ומתפאר בהישגיו, בעיקר בחשבון, לפני קרובים וידידים (לויין, תרצ"ה, ע' 38). גם סבו, שגר עמם, היה נוהג להעמיד אותו לפני אורחים כדי שידקלם את האלף-בית מן הסוף להתחלה, ובתמורה להצלחתו היה נותן לו חצי רובל (שם, ע' 60). הוריו של ארתור רופין היו שולחים את המבחנים והתעודות שלו מהגימנסיה לקרובי משפחתם, כדי להתפאר בהישגי בנם (רופין, 1968, ע' 46).

מה עוללו יחסים אלה לילדים? קוטיק, שזכה בדרך כלל בהערכת משפחתו על הצטיינותו בחשבון, תיאר כיצד המבוגרים התעלמו ממנו ומיתר הילדים בבית "ולא העריכונו כילדים טובים" בעת שקרוב משפחה כישרוני יותר התארח אצלם, נבחן על-ידי המבוגרים ועורר בם הערצה כשענה על כל השאלות בהצלחה (קוטיק, 1998, ע' 204). אך נראה שהפגיעה בנפשם הרגיש של הילדים לא הייתה הרסנית מדי. התניית אהבתם-הערכתם של האבות בהצטיינותם האינטלקטואלית של ילדיהם הטביעה באלה צורך חזק בהישגים אינטלקטואליים וכן מחסור רגשי קל, שאפשר את שחרורם מאבותיהם ועודד אותם להתקשר עם אחרים. כפי שתואר למעלה ויתואר עוד בהמשך, מאפיין נוסף של יחסי האהבה בין בנים לאבות היה נטיית האבות להרחיב את הקשרים האלה ולשתף בהם קרובי משפחה ואף זרים.

אהבה בין אימהות לילדים

לטענת כמה חוקרים, הקשר בין אימהות לילדים מושפע מקשר משפחתי אחר, הלוא הוא הקשר הווגי. היימן (Hyman, 1989) תיארה את הקשר הווגי במשפחות יהודיות במזרח אירופה כקשר חזק. גם כנעני, שהדגיש את הריחוק בין גברים לנשים בקרב יהודי מזרח אירופה, טען שרוב הזוגות בנו לעצמם חיי נישואים סבירים. פריז (Freeze, 1997), לעומת זאת, בדקה סטטיסטיקות של גירושים בקרב יהודים ברוסיה הצארית ומצאה שבמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה שכיחות הגירושים בקרב יהודי רוסיה הייתה גבוהה. היא הסיקה מכך שהזוגיות היהודית הייתה רעועה במקרים רבים. הזיכרונות שבידי תומכים במסקנה זו. אברהם מאפו כתב במכתב לאחיו, שיחסיו עם אשתו היו עכורים: "רק אחד לאלף ימצא שמחה במשפחתו, וגם זה יהיה מראית עין בלבד" (דינור, 1970, ע' 133). שמריהו לויין קשר את נדודיהם של גברים יהודיים, לצורך פרנסה כביכול, להיעדר אהבה אל נשותיהם (שם, ע' 154).

בשל הקשר הרגשי הדל בין בני הזוג ובשל העובדה שהנשים במשפחות הללו לא עבדו בדרך כלל לפרנסת המשפחה ורק ניהלו את עבודת הבית, סבור כנעני (1986, ע' 86)

שנשים אלה היו חסרות סיפוק רגשי, חברתי ואינטלקטואלי, ומשום כך שאבו את סיפוקן מילדיהן. אך התרשמותי, שאבסס אותה בהמשך, היא שנשים אלה נהנו מחיי חברה מספקים למדי. גם אם שאבו את סיפוקן מילדיהן, הן לא ביקשו לבנות קרבה אקסקלוסיבית עמם, אלא ראו בהם צינור שדרכו זרמה אליהן אהבתם והערכתם של אחרים.

כפי שכבר נאמר, משכילים שנולדו במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה לא הרבו להתייחס לאימהות בכתבי זיכרונותיהם. לדוגמה, אין מידע רב על יחסה של האם אל מרדכי אהרן גינצבורג בילדותו המוקדמת; גינצבורג כתב – "בשנה הרביעית לחיי יצאתי מחיק אמי...", אך הוסיף ששנים אלה לא הותירו בו כל זיכרון (גינצבורג, תרכ"ד, ע' 8). בילדותו המאוחרת יותר גילתה האם נוקשות וחוסר הודעות עם רגשותיו. היא התנגדה להעברתו מ"חדר" ל"חדר", אף-על-פי שסבל בכמה מן החדרים, ובבית חניכה אותו בקפדנות יתר: "לא חדלה להרעימני על כל דבר פשע קל בדברים יורדים חדרי בטן" (שם, ע' 34), לא גילתה סלחנות כלפיו וטפלה עליו מעשים שלא עשה. על פגיעת האם בו כתב: "אחרי אשר נבאשתי בעיני אמי... בראותי כי אך הבל איגע לשוב אל כבודי הראשון, לא חשתי לשמור עוד את דרך הכבוד, ואשוב אל קיאי לגנוב כסף וחפצים" (שם, ע' 34). גינצבורג לא הזכיר תרומה כלשהי מצדה להתפתחותו האינטלקטואלית (להוציא את נשיאתו אל ה"חדר" ואת פיקוחה על ביקוריו בו).

אברהם בר גוטלובר כתב על אמו שהייתה צנועה וצדקת ותו לא. מל"ל כתב על אמו רק שהייתה מתפארת בייחוסה המשפחתי. על אמו החורגת (אחות אמו המנוחה, שנישאה לאביו המבוגר ממנה בשנים רבות רק כדי שהבן לא ייפול בידי אם זרה) כתב: "השוטה הזו הפקירה חייה למעני."

לעומת זאת, כמה מילידי השליש האחרון של המאה התשע-עשרה¹⁴ תיארו את אמותיהם כמקורות אהבה וכמושאי האהבה העיקריים שלהם בילדותם ובנעוריהם. בנקודה זו כדאי לחזור אל העמדה הרפלקסיבית ביחס לזיכרונות ולשאלו אם הבדל זה אינו נובע מראייה חדשה של האימהות אצל כותבי הזיכרונות, בהשפעת אידאולוגיה זו או אחרת (בעיקר האידאולוגיה הלאומית), שבה תמכו בעת הכתיבה. תשובה אחת לשאלה זו היא שגורמים נוספים (כגון התיעוש, שהרחיק את האבות מן הבתים והותיר בהם את האימהות, וכן התרחבות השכלת הנשים), ולא רק אידאולוגיות, הם שהשפיעו על מרכזיותה של האם ועל הסנטימנטליזציה שלה. תשובה שנייה היא שהעמדתה של האם במרכז, גם אם הושפעה מאידאולוגיה כלשהי, הגיעה לגיבושה לפני הולדתם של כותבי הזיכרונות והשפיעה עליהם בעודם ילדים. חיים וייצמן, שהושפע מתנועת "חיבת ציון", כתב במכתב למורו כשהיה בן אחת-עשרה: "נישאה נס ודגל לציון, לאמנו, שעל ברכיה נולדנו..." (רוז, 1986). הוא כתב על ציון, האם הקולקטיבית, אך הסמלת ציון כאם תרמה בלי ספק להעמדת האם במרכז משפחתו שלו.

כיצד תיארו כותבי הזיכרונות המאוחרים את אמותיהם? ולדימיר מדם תיאר את אמו כדמות "הקרובה היחידה" בילדותו (1984, ע' 27), בהשוואה לאביו המרוחק. שמריהו לוי תיאר את אמו כ"קורנת חום", בהשוואה לאביו הקר. תיאורים אלה יצרו אצל לנדס וזבורובסקי

14. חלוקה רגישה יותר של המאה התשע-עשרה, לתקופה שבה האב היהודי היה מרכזי ולתקופה שבה האם נעשתה מרכזית, אינה אפשרית בשלב זה ודורשת מחקר נוסף.

(Landes & Zborowski, 1950) את הרושם המוטעה שאימהות העניקו לילדיהן אהבה בלתי מותנית.

אימהות לילדים רכים סיפרו וקראו להם ושרו להם שירים. "כשהייתה אימי קוראת את פרשת השבוע מהטייטש חומש, ושאר ספרי מוסר ב'רגון, הייתי אוהב לשבת או אל צידה והיא הייתה קוראת בקול שאשמע גם אני, כי לא ידעתי עוד אז לקרוא בעצמי", כתב אחד העם על אמו (גולדשטיין, 1992). אמו של חיים ארלוזורוב רכשה לו מנוי לעיתון הילדים ברוסית "סוויטלאצ'וק", כשהיה בן שלוש, והקריאה לו סיפורים מתוכו (ארלוזורוב, בלי תאריך). כשקראו או סיפרו סיפורים לילדיהן, גילו האימהות רגישות לצורכיהם האינטלקטואליים. עם זאת, הן לא כוננו עמם "עולם ליבידינלי של שני אנשים". הן הרחיבו את קרבתן לילדיהן, כללו בה אנשים ומקומות אחרים והכינו את הילדים לקראת קשריהם החוץ-משפחתיים עם אנשים ומקומות אלה ולקראת הודמנויות חדשות לתגמולים חברתיים בעלי ערך לילדים ולהן עצמן.

אשר לעוצמת הקשר הרגשי בין אימהות לילדים בתקופה הנדונה, שלזינגר (Schlesinger, 1971), היימן (Hyman, 1989), קופר (Cooper, 1996) ורנסל (Ransel, 2001) סבורים, בדומה לבנדיקט (Benedict, 1949) וללנדס וזבורובסקי (Landes & Zborowski, 1950), שקשר זה היה חזק. החומר שבידי אינו תומך בסברה זו. אומנם אהבת האימהות לילדים הייתה בעלת עוצמה רבה יותר מזו של אהבת האבות, אך היא לא התקרבה בעוצמתה לאהבת האם שתוארה על-ידי בולבי (Bowlby, 1969, 1973).

רוב האימהות ריסנו את ביטויי אהבתן לילדיהן. הפינוק נתפס על-ידיהן כשורש הרע. אמו של שמריהו לויין, לדוגמה, חינכה את ילדיה בקשיחות לעצמאות ולעמידה ברשות עצמם. אחד החששות הגדולים שלה היה שיגדלו מפונקים. היא לא פינקה את ילדיה במזון יקר ולא בשעות שינה רבות. היא טיפחה בביתה תודעה עמוקה לצניעות ולחסכנות (לויין, תרצ"ה, ע' 91). גם הוריו של שמחה דולינסקי חששו מפינוק ילדיהם. אביו, שהיה ראש ישיבת סלבודקה, התנגד לכך שילדיו ילמדו בישיבה זו, מחשש שהמורים בישיבה יפנקו אותם, משום שכולם היו חבריו של האב. מתוך חשש מפינוק יתר העדיפה אמו של שמחה שיעבור בגיל שבע לעיר מיר, יחד עם אביו, כשהאב קיבל משרת ראש ישיבה שם. האם והבן לא התראו במשך שנה תמימה, ואפשר להניח שהפירוד היה נמשך, אילולא חלה האב ונאלץ לשוב לביתו (דולינסקי, תש"ן).

אהבת האימהות לילדיהן, בדומה לאהבת האבות, הייתה בעיקרה מותנית בהשיגיהם. תמיכה בפרשנותי מצאתי אצל זבורובסקי והרצוג¹⁵ (Zborowski & Herzog, 1967, p. 293), שדחו את הטענה, המקובלת על כמה חוקרים, בדבר נוכחותה של אהבה בלתי מותנית בקשר בין אימהות לילדים במשפחות הנדונות. ציפייתן העיקרית של האימהות מילדיהן הייתה שיצטיינו בלימודים. לימודים עיוניים היו מקור הכבוד העיקרי להורים ולמשפחה המורחבת כולה. לדוגמה, דודותיו של בוקי בן יגלי (היתום מאב), שהתאספו מדי פעם כדי לדון בעתידו, דחו בבוז את הצעתו של אחד הגיסים להנחיל מקצוע לנער היתום

15. בעבודה זו, שכתב זבורובסקי בשותפות עם אליזבת הרצוג שבע-עשרה שנה לאחר צאת עבודתו המשותפת עם לנדס לאור, הוא חזר בו מטענתו על האהבה הבלתי מותנית בין ילדים לאימהות יהודיות. אפשר לייחס את השינוי הזה להשפעת הפמיניזם באקדמיה האמריקאית בתקופה זו, שתיאר את אהבת האם כאידאולוגיה תלוית חברה.

מאב, מכיוון שחינוך מקצועי לא היה מכובד דיו, ולא נחשב יאה למשפחתן. אמו האלמנה של זאב ז'בוטינסקי נפגעה עמוקות כשאחד מגיסיה הציע שתשלח את ילדיה ללמוד מקצוע, ולא דיברה אתו עד מותו. היא שלחה את ילדיה לגימנסיה, למרות קשייה הכלכליים, וגם שכרה לבנה מורה פרטי לעברית.

כצפוי, האימהות מילאו תפקיד חשוב בעידודם של הילדים לחתור אל מקור כבוד זה, ולא לה מהם שהצטיינו גמלו בגאווה, כפי שעולה מזיכרונותיהם של חיים וייצמן (רוז, 1986), שמריהו לוי (תרצ"ה, ע' 224) ורבים אחרים, אך אימהות שאפתניות אלה לא הודהו עם רגשות הילדים, ועולמם הפנימי נשאר חתום בפניהן.

מערכת יחסים בין אם לבת תוארה על-ידי רחל כצנלסון-שו"ר (1989). היא תיארה את אמה כאישה עצבנית, נוקשה וקמצנית במשאבים חומריים ובגילויי רגשות. יחס הבת אליה היה מזיגה של אהבה, געגועים ופחד מפניה: "מאימא היה לי פחד גדול. יחד עם זה אהבתי אותה כמו כל ילד" (שם, ע' 28). זיכרון אחד במיוחד מסגיר את חוסר הרגישות של האם, שבלט בהשוואה להתנהגותה התומכת של האומנת. בחור גדול ומאיים יצא מאחד מבתי הנוצרים והחל לרדוף אחריה, ומרוב אימה לא מצאה בעצמה כוח לברוח; כשנכנסה הביתה נסערת, "אמא עמדה מול הראי וסרקה את שערותיה. סיפרתי לה את סיפורי האיום, אך היא לא רצתה לשמוע זאת, כי 'לא יפה לדבר על דברים כאלה'. אז פנתה אלי האומנת הזקנה ואמרה: את תראי, אני תכף אלך לרחוב ההוא ואעשה מהבחור אתל (ביידיש: חורבן). הייתה בכך נחמה..." (שם, ע' 33). כאימהות רבות אחרות, גם אם זו סיפרה סיפורים, ובאמצעותם חיבבה את עצמה על ילדיה. אך גם סיפוריה מסגירים את היעדרה של רגישות אימהית. "אימא הייתה מספרת יפה מאד... עד היום אני אוהבת לשמוע את סיפוריה", כתבה הבת, "אבל לסיפוריה יש חיסרון גדול... היא הייתה מספרת לי איך הם חיו, איך נסעו, כמה שלמו לרופא [אביה היה חולה בשחפת]... אבל הרגשות העמוקים והפנימיים נשארו סתומים לי. מעולם לא ספרה על מחשבותיה ושיקוליה, והלא הייתה זקוקה לרגישות רבה כדי להיות עם בעלה החולה בנכר בגיל 23" (שם, ע' 38). את טיוליה בערבי שבת, בחברת אמה ונשים אחרות, תיארה כך: "אמא הלכה עם המכרות שלה, וסחבה אותי אחריה כמו לגלות... הייתי נסחבת בהרגשה כזו של תפלות... עד היום אינני מבינה, איך היה ילד יכול להיות כל כך מיותר אצל המבוגרים..." (שם, ע' 37).

רק כאשר נשקפה לילדים סכנת מחלה או מוות, העניקו להם ההורים, ובעיקר האימהות, חום ואהבה בלא תנאים (ראו גם אצל Ransel, 2001). אמו של שו"ר החזירה אותו הביתה מן הישיבה משום שחששה כי התקרה הנמוכה בבית הרב תגרום כאבי ראש לנער הרגיש. אמו של אליהו לויין-אפשטיין דרשה שיעזוב את לימודיו בישיבת וולוז'ין ויחזור הביתה כשלקת בדלקת עיניים. מות ילדים היה מכה נוראה למשפחה, והאימהות, יותר מכל בן משפחה אחר, השתדלו להגן על חייהם ובריאותם בתפילה, בכישוף או בטכניקות ריפוי עממיות (כפי שעשתה, לדוגמה, אמו של שמריהו לויין).

נראה שדאגה אימהית זו התפרשה על-ידי הילדים כהוכחה לאהבתן. לכן אפשר למצוא בזיכרונותיהם ביטויים כגון "היא אהבה אותי כבן" ו"היא הייתה לי כאם רחמניה"¹⁶, שבאמצעותם תיארו את יחסן של נשים אחרות אליהם.

16. דימוי האם הרחמנייה נפוץ מאוד במקורות היהודיים. אפשר שהספרות - ולא בהכרח הניסיון - היא מקורם של דימויי האם הרחמנייה שבזיכרונות.

אופיים המותנה של קשרי האימהות וילדיהן הושפע מקשריהן עם חברים נוספים במשק הבית: הם הותנו גם ביכולתם של הילדים להתחרות באחרים על אהבת האימהות. רבות מן האימהות (ובהן אמו של ארתור רופין ואמו של חיים וייצמן) היו מטופלות בילדים רבים. רופין זכר שבאחת מלידותיה נשלח לבית קרובי משפחה לאכול; מתוך גאווה הסתובב ברחובות ולא נכנס לבית הקרובים, וכשחזר הביתה לא שאל אותו איש היכן היה (רופין, 1968, ע' 87). חיים וייצמן הרגיש גם הוא עוזב בבית הוריו מרובי הילדים (היו להם חמישה-עשר ילדים), ומסיבה זו הועבר לבית סבו וסבתו.

פרטיות היא תנאי הכרחי להתפתחותה של קרבה רגשית בין בני המשפחה, וההזדמנויות לפרטיות היו מעטות בבתי הנדונים כאן, הן בגלל הדיירים הרבים שהתגוררו בהם דרך קבע והן בגלל האורחים הרבים שביקרו בהם. ביתו של ולדימיר מדם, לדוגמה, היה מלא תמיד באורחים. "לעיתים הוא נשמע כחורת דבורים..." (מדם, 1984, ע' 48). בית שמריהו ליון, בית סוחרים, היה גם הוא מלא באורחים (בלילות הסתיו היה מספרם מגיע לעתים לעשרים איש), וכך גם בתיים של אחד העם ושל א"ד גורדון. עול הטיפול באורחים הללו נפל בעיקר על הנשים, כמובן, ולפיכך אין זה פלא שהקשרים הרגשיים בין הילדים לאימהות לא ניתנו בעוצמה רבה.

מכשול נוסף לקרבה בין אמהות לבנים בגיל צעיר היה "החדר". הבנים בילו בו מאור ראשון עד אור אחרון, ושהו במחיצת בני המשפחה רק זמן קצר לפני כן וזמן קצר אחרי כן, לפני ששכבו לישון.

מהי השפעת המשוערת של קשר זה על הצעירים? דה־מוס (2003) או מילר (1992, ע' 66), המאמינים בחיוניותה של אהבת אם חזקה ויציבה (כמו פסיכולוגים מודרניים אחרים), היו משערים שמחסור באהבת אם הוליד בצעירים אלה תחושת חוסר ערך ותוקפנות או נטיות לגרנדיוזיות מלווה בדיכאון. ליפטון (Lifton, 1993), הפוסט־מודרניסט, היה משער שמחסור באהבת אם ידחף את האישיות הפרוטאית,¹⁷ הלוכשת יחס ופושטת אותו, להשתחרר מן הקשר עם האם ולחפש לעצמה את אהבתן (או אהבתם) של תחליפי אימהות. הזיכרונות שבאמתהתי תומכים בהשערה אחרונה זו.

אהבת זרים

בסוף המאה השמונה־עשרה היו המשרתים (יהודים ולא־יהודים) שגרו בבתי יהודים כ־25%–28% מכלל הדרים במשקי הבית היהודיים (מאהלר, 1958). גם במשקי הבית הנדונים כאן עבדו ואף גרו לעתים אומנות, מטפלות, משרתות ומשרתים, שיצרו קשרים של קרבה גופנית ורגשית ניכרת עם גיבורי הזיכרונות. למשפחת מדם, לדוגמה, היו כמה משרתות (מדם, 1984, ע' 49) שאתן, ולא עם בני המשפחה, נהג הילד ולדימיר לבלות את רוב זמנו. בגיל שלוש היה קשור מאוד להרמינה, האומנת הגרמנייה שלו, ששיחקה אתו, השגיחה עליו ולימדה אותו גרמנית. אומנם הוא תיאר את אמו כדמות "הקרובה היחידה", אך בכל זאת כתב ש"אהב את הרמינה אהבה עזה" ופחד שמא תעזוב אותו (שם, ע' 26). עוד זיכרון משנותיו הראשונות: "שבת, בערב היום. שעת רחצה. אני יושב באמבטיה, והנערה העוזרת רוחצת אותי, עוטפת אותי במגבת ונושאת אותי לחדר השינה, למיטתי. היא מכסה אותי בשמיכה חמה ואני נרדם בתחושה של חמימות ואושר" (שם, ע' 57). משה מנחם גולדשטיין,

17. מלשון פרוטאוס, אחד מאלי הים היווניים, הלוכש ופושט צורה.

שהתגורר בבית סבו וסבתו מצד אביו, גדל עד גיל ארבע תחת השגחתה של אומנת, ש"היה קשור אליה כאם" (גולדשטיין, בלי תאריך, ע' 7). לצבי שמשי הייתה מינקת, שקרא לה "אימא רחל" (שם, ע' 3). בביתה האמיד של רחל כצנלסון-שז"ר עבדו כמה משרתות. אחת מהן, משרתת נוצרייה זקנה, ישנה בחדר הילדים, ו"עד היום", כתבה כצנלסון-שז"ר, "אני זוכרת את ריחה הגויי" (שם, ע' 40).

בכמה מן הזיכרונות תוארו קשרים עם בעלות בית. שמחה דולנסקי גר בגיל שבע עם אביו בחדר שכור אצל משפחת פריד בעיר מיר. הגברת פריד חשוכת הילדים פינקה אותו ודאגה לו "דאגה אימהית", והוא היה מבלה בחברתה שעות ארוכות. ארתור רופין כתב על אהבתו לאלמנה הזקנה שטורצאל, שבביתה גרה משפחתו בילדותו. קשרים אלה החלישו את זיקתם הרגשית של הילדים לשארי בשרם, תרמו לגיבושה של זהותם העצמאית והכינו אותם לפרידה קלה ממשפחתם הקרובה ולהתקשרויות קלות עם קרובים ועם זרים.

2. רשתות משפחתיות

בחברות אירופיות היסטוריות רבות צעירים לא גדלו במשק הבית של הוריהם, והם עברו למשקי בית אחרים, בדרך כלל עשירים יותר. תופעה זו ממשיכה להתקיים בחברות לא מעטות בעולם השלישי. לניעות גאוגרפית ומעמדית זו, המתרחשת לעתים קרובות במרחב המשפחתי (Schrawers, 1999), יש השפעה משחררת מבחינה הכרתית ורגשית, והיא תנאי לחדשנות אינטלקטואלית, כפי שהראו מקקג (Mccagg, 1972) ובריס (Brym, 1978). גם בחברה היהודית בפולין-ליטא בתקופה הנדונה, חיי הצעירים התאפיינו בתנועה במרחב המשפחתי. לפיכך, נוכחותן ותפקודן של רשתות משפחתיות גדולות ותנועתם של צעירים בתוכן היו תנאים משפחתיים נוספים להתפתחותם האינטלקטואלית והרגשית של הצעירים ולעלייתן של התנועות הנדונות בחברה היהודית.

א. צעירים יהודים במזרח אירופה בתנועה: כמה גורמים לתופעה

תנועה מתמדת זו במרחב המשפחתי, שאפיינה את הצעירים, נוצרה בגלל גורמים ותנאים שונים. גורם ראשון היה השכיחות הגבוהה של תמותת ההורים, בעיקר של האבות. בסוף המאה התשע-עשרה, תוחלת החיים הממוצעת של גברים יהודיים במזרח אירופה הייתה 47 שנה, ושל נשים כ-10 שנים יותר (Silber, 1980, p. 275). עדויות לתמותת הורים נכללות גם בזיכרונות שבידי. במקרה של מות הורה או הורים, הועברו היתומים בדרך כלל לביתם של קרובי משפחה. גורם דמוגרפי נוסף, אם כי משני בחשיבותו, להעברת ילדים לבתי קרובים, היה ריבוי הלידות.

גורם נוסף לעזיבת ילדים צעירים את ביתם היה מחסור במסגרות לימוד מתאימות. ילדים רכים נשלחו ל"חדרים" בקהילות אחרות. רוב גיבורי הזיכרונות שבידי נשלחו לשיבות בגילי 12 עד 15, ובמחצית השנייה של המאה נשלחו אחדים מהם לגימנסיות. ברוב המקרים הם לא גרו במוסד הלימודי עצמו אלא בבתיהם של קרובי משפחה או בחדרים שקרוביהם עזרו להם לשכור. הנוהג לשלוח נערים לקהילה אחרת היה מקובל עד כדי כך, שגם נערים שלמדו במסגרות רשמיות פחות, כבתי מדרש, בחרו לעשות זאת לא במקום מגוריהם (שטמפפר, תשנ"ה).

ב. ארגון הסמכות ברשתות המשפחתיות: סמכותם של דודות, דודים ושארים אחרים הסמכות על הילדים הואצלה לא רק לחברי משק הבית המורחב, אלא גם לחברי הרשת המשפחתית, שהייתה מפורזת על פני קהילות שונות וכללה דודים, דודות, סבים, סבתות, אחים ואחיות מבוגרים ושארים אחרים.

הדודים הוזכרו במרבית הזיכרונות. בחלק מן המקרים הם קיבלו לביתם אחיינים שהתייממו (בוקי בן יגלי, לדוגמה, גר אצל דודו קורחין במשך שלוש שנים). הורים גם העדיפו לשלוח את בניהם ללמוד בעיירה או בעיר שבה התגוררו דודים. אלה שיכנו את אחייניהם בביתם או סייעו להם בשכירת חדר אצל אחרים, פיקחו עליהם, הזמינו אותם לארוחות בביתם, ולעתים גם לימדו אותם. מל"ל עבר בגיל חמש-עשרה מעירו קיידן לעיר וילקומיר, גר אצל דודו ולמד בבית מדרשו (ליילינבלום, 1970). עוזר וייצמן (אביו של חיים) עבר בגיל ארבע-עשרה מהעיירה סיירניקי לבית דודו בעיירה מוטילי, כדי ללמוד שם בישיבה תחת פיקוחו של הדוד.

הפיקוח מצד הדודים היה, לכאורה, מכשול לחדשנות. אך למעשה, פיקוחם (ופיקוחם של יתר המבוגרים) לא היה הדוק, והמעבר לקהילה החדשה ולמסגרת הלימודים החדשה יצר לעתים תכופות מפגש גורלי של הצעירים עם בעלי רעיונות חדשים ועם ספרות אסורה (ספרות השכלה, או ספרות ציונית או סוציאליסטית) בין כותלי הישיבות (אטקס וטיקוצ'ינסקי, 2004). אליעזר בן יהודה, לדוגמה, נשלח על-ידי אמו בגיל שלוש-עשרה לישיבה בעיר פולוצקין, שבה גר אחיה, דוד וולפסון, כדי שיפקח עליו בתקופת לימודיו. פיקוחו של הדוד על הנער היה רופף, ובין כותלי הישיבה הוא נחשף לכתבי משכילים שהביאו לעזיבתו את הישיבה (קלויזנר, תרצ"ט).

דודים ואבות שיתפו פעולה, אך במקרים רבים גם נאבקו זה בזה. דודים חדשנים ניסו להדביק את אחייניהם הצעירים באמונותיהם, שלא היו מקובלות תמיד על האבות. מאיר וונדרוף, דודו של שמריהו לויין, שעבד כפקיד בחברה גדולה בדינבורג, הביא רעיונות חדשים מן העיר הגדולה לסוויסלובין, רעיונות שהקסימו את אחיינו הצעיר. כשפתח ביוזמתו חדר מתוקן בעיירה, שכנע את האב לשלוח אליו את ילדיו. כשהחליט הנער שמריהו לא להמשיך ללמוד אצל רב העיירה, אלא ללמוד בגימנסיה, בניגוד לרצון אביו, הוא ברח לדינבורג, לבית הדוד.

לצד ההורים, הדודים והסבים, שנהנו מיתרון דורי ביחס לגיבורי הזיכרונות, אפשר למצוא ברשת זו צעירים בני אותו דור, דודנים בדרך כלל, שגם להם הייתה השפעה על כותבי הזיכרונות, ולצד אלה ישנן גם נשים, ובהן אחיות בוגרות נשואות, סבתות, חותנות¹⁸ ובעיקר דודות. הדודה פיגה, אחות אביו של ש"א הורודצקי, הייתה אשת סוחר עשיר וכיסתה את הוצאות מחייתו של הנער כשגר אצל סבו בצ'רנוביל, ואחר-כך אספה אותו לביתה. בוקי בן יגלי גר אצל אחות אמו במשך שלוש שנים, ודודותיו האחרות היו מתאספות מדי פעם בביתה כדי להחליט יחד על עתידו.

ג. אהבה ועזרה הדדית ברשתות המשפחתיות
היחסים ברשת המשפחתית הגדולה לא היו יחסי חינוך ופיקוח בלבד. קרובי המשפחה טיפלו זה בזה והושיטו עזרה כלכלית זה לזה. עזרתם הכלכלית של קרובי המשפחה לבשה

18. על חותנות קראו אצל אטקס (תשמ"ו).

צורות שונות: העסקת קרובים, חיפוש עבודה לקרובים, הלוואת כספים, הזנה, משלוח בגדים משומשים ומזון ועוד. משפחת רופין, שהיגרה לגרמניה, ירדה מנכסיה; האב היה כותב מכתבים לקרובי משפחתו בפולין ומבקש כסף, ופעם בחצי שנה היה עורך מסע מקרוב לקרוב כדי לגייס כספים. ב־1898 פירט הנער ארתור רופין ביומנו את מקורות ההכנסה השנתית של המשפחה: מקרובי משפחה – 700 מארק, מרווחי האב – 800 מארק, וממשכורתו שלו 130 מארק. הקרובים עזרו לא רק בכסף אלא גם בלוש ובאוכל. דודה אחת הייתה שולחת מדי שנה בסתיו אווז מעוֹשן, דודה שנייה שלחה בגדים ונעלים ישנות, ואצל קרובים אחרים, שגרו בקרבתם, קיבלו בני משפחתו ארוחות מדי פעם (רופין, 1968). הרשת המשפחתית סיפקה גם אהבה, וקרובות משפחה נתפסו לא אחת כאימהות שניות. אליהו לוי אפשטיין למד בישיבת וולוֹז'ין, גר בחדר שכור ואכל אצל דודתו בימי שבת. "היא הייתה משגיחה עלי בעין אימא," כתב (לוי אפשטיין, תרצ"ב, ע' 29). בוקי בן יגלי, שגר בבית סבתו, כתב עליה: "אמי זקנתי אהבתני כבן ותהי לי כאם רחמניה."

הקשר עם חברות הרשת המשפחתית התחרה לא אחת בקשר בין הילדים לאימותיהם, ואף גבר עליו לעתים. ש"א הורודצקי תיאר את יחסה של דודתו פייגה אליו כ"אהבת אם טובה". הוא מצדו היה קשור אליה "באהבת בן נאמן לאמו". על עזיבתו את רוסיה בשנת 1906 כתב: "קשה הייתה עלי הפרידה מבית דודתי... דודתי מצידה הבינה לרוחי, אם כי הטעימה עד כמה תרגיש בהעדרי." קשר זה עם הדודה חיבל בקשר בינו לבין אמו. על אמו כתב: "היא הייתה מקנאה בדודתי, בגלל יחסי אליה, ואמרה שדודתי לקחה ממני את רוב אהבת בן לאמו, ורק חלק קטן נשאר בי בשבילה" (הורודצקי, 1957, ע' 72). צבי שמי, התגורר בבית סבו, אבי אביו, מגיל שלוש עד גיל שבע, אף-על-פי שהוריו היו בין החיים, וכתב כך: "עד שנתי השביעית לא ידעתי את הורי ורק שמעם שמעתי דרך אגב וכלי עניין רב. כי יחיד הייתי נכד לאבותיי הזקנים, ובן אח רך לשלוש דודות צעירות ולשני דודים בחורים, ואהי למו ילד שעשועים וכולם פנקו אותי וטפלו בי" (שמי, תרצ"צ, ע' 3).

3. התפתחות צעירים עצמאיים ובעלי יוזמה

משקי הבית המורחבים והרשתות המשפחתיות הגדולות יצרו מרחב של יחסים מפורזים ונוזילים. כיצד השפיעה סביבה זו על הצעירים? קופר (Cooper, 1996, p. 313) זיהה בילדים היהודים במזרח אירופה בתקופה הנדונה נטיות לעצמאות, אך לא הביא ראיות לעצמאות זו ולביטוייה.

מרדנותם של ילדים יהודים תוארה בזיכרונות רבים. תיאורים אלה הושפעו בוודאי מהשקפת עולמם של הכותבים בבגרותם, אך שפע הפרטים שבהם מאפשר להניח שמשוה מתכונה זו אכן אפיין אותם כבר בילדותם. מרדכי אהרן גינצבורג כתב: "אולם בבית המלמד הזה לא ארכו לי הימים, כי העיר בקרבי את רוח המרדות, ואמרד בו באחרית ימי הזמן הראשון. לשוא הביאני חדרו ביד חזקה, וידש את בשרי בשוטים, כי עמדתי כצור על דעתי..." (שם, ע' 24–25). אחד העם, שהחל ללמוד בחדר בגיל שלוש, החליט כי אינו לומד יותר משורות ספורות ביום, בניגוד לדעתם של אביו ושל המלמד (גולדשטיין, 1992). שמריהו לוי ברח בגיל שלוש מן החדר, מכיוון שהמלמד הכה אותו. בהסכמת הוריו נשא אותו המלמד בחזרה אל החדר, אולם לאורך כל הדרך בעט הילד במלמד ומשך בשערותיו. בילדותם המאוחרת ביטאו כותבי הזיכרונות את מרדנותם בקריאתם בסתר של ספרים

ועיתונים "בלתי כשרים", שאותם גילו בראשונה בבית הוריהם. שם גם למדו מן האימהות והסבתות לנהוג בחתרנות, ושם גילו את כוחם כשאבותיהם הגיבו על מעשיהם בכניעות מפתיעה.

כשהתבגרו, הפגינו אוטונומיה גלויה. עדות מעניינת לאוטונומיה הרבה של צעירים במשפחות מזרח אירופיות מספקת לנו גרדה לופט (אשתו של חיים ארלוזורוב), ילידת קניגסברג שבגרמניה ובת למהגרים ותיקים, שרבים משכניה היו מהגרים יהודים מן המזרח, ולפיכך יכלה לעמוד על המיוחד להם. במשפחות המהגרים, כתבה, לא שמו דגש בסדר ובמשמעת, וההורים נכנעו לילדים. משפחת ארלוזורוב, שהיגרה מרוסיה, הייתה מאורגנת באופן דומה: "בבית זה לא ידעו משמעת מהי... בבית הורי קבעו אבא ואימא את צורת החיים. בבית ארלוזורוב ברחוב אייזנבך בברלין נתנו הילדים את הטון. לפעמים ניסתה האימא למחות נגד אי הסדרים שבאורח החיים, אך ללא הצלחה" (לופט, 1987, ע' 40-41). האוטונומיה של הצעירים התבטאה ביכולתם לגבש לעצמם מטרות, לשאת-ולתת עם קרוביהם ולהפעיל אותם כדי להגשים את המטרות הללו, ובהיעדר קרובי משפחה – ביכולתם לפנות לזרים. בגיל שתיים-עשרה חזר ראדוס לחופשה בביתו משיבת סלובודקה וסירב לחזור אליה. הוא פנה לרבו משכבר הימים, ש"אותו אהב כבן את אביו", ובהשפעתו העביר אותו האב לישיבת ויטבסק הקרובה לבית. שושנה ליזנסקי ואחיותיה הזמינו את ר' יוסף השוחט, מכרו של הסב, שתמך בהשכלת בנות, כדי שישכנע את סבן להסיר את התנגדותו ללימודי הרוסית. תוצרים אלה של הארגון המשפחתי של היהודים במזרח אירופה במאה התשע-עשרה מוכיחים שגידול ילדים על-ידי "הרבה אנשים חמים וידידותיים" תורם לא רק להסתגלותם המוצלחת, כפי שטענה מיד (Mead, 1954, p. 477), אלא גם לעצמאותם ולנטייתם לחדשנות, שהולידו את מעורבותם בשינויים חברתיים.

סיכום

עבודה זו דוחה את ההנחה שמשפחה וחדשנות מנוגדים זה לזה. היא מתמקדת ביחסים שבין שארים מבוגרים לשארים צעירים ומצביעה על חיוניותן של יחידות משפחתיות גדולות ודינמיות להתפתחותם הרגשית והאינטלקטואלית של אותם צעירים שהצטרפו בבגרותם לתנועת ההשכלה, לבונד או לתנועה הציונית. כמו כן היא מעידה על יעילותה של הגישה הפוסט-מודרנית בסוציולוגיה של המשפחה. יחסים נזילים של סמכות ושל אהבה, שאפיינו את המרחב המשפחתי שהצעירים גדלו בו ולא חיבלו בשלמות זהותם. להפך, הם תרמו להתפתחות צעירים עצמאיים, הישגיים ובעלי יכולת לקשור קשרים ולהפעילם למטרותיהם. כך תרמו יחסים אלה (לצד גורמים דמוגרפיים, כלכליים, אידאולוגיים וחברתיים) לעלייתן של תנועות חברתיות ולמודרניזציה של החברה היהודית.

נספח

רשימת האישים (כותביהם של זיכרונות אוטוביוגרפיים ו/או גיבוריהם של חיבורים ביוגרפיים), שעל תיאורי ילדותם ונעוריהם מבוססת עבודתי: ארלוזורוב, חיים. 1899 – 1933. יליד רומני, אוקראינה. בהיותו בן 6 היגרה משפחתו לגרמניה בעקבות פרעות 1905. השתייך לציונות הסוציאליסטית והקים את מפלגת "התאחדות". בשנים 1931 – 1933 היה מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות. בן יהודה (פרלמן), אליעזר. 1858 – 1922. יליד לושקי, ליטא. בן למשפחה של חסידי חב"ד. סופר, עיתונאי ובלשן. בשנת 1889 ייסד את חברת "שפה ברורה". בשנת 1890 ייסד את ועד הלשון העברית. ברנר, יוסף חיים. 1881 – 1921. יליד נובי-מליני, אוקראינה. סופר ועורך. למד בישיבת פוצ'פ, משם עבר לגומל, בילורוסיה, ושם הצטרף לבונד בשנת 1898. בשנת 1905 הצטרף לתנועת פועלי ציון והיה פעיל בה. בשנת 1909 עלה לארץ ישראל. גוטלובר, אברהם דוב בר. 1810 – 1899. יליד סטארו-קונסטנטינוב (פלך ווהלין), פולין. משורר וסופר, איש ההשכלה, אחרי פרעות 1881 הצטרף לחובבי ציון. גולדשטיין, משה. ממייסדי רחובות. גורדון, אהרון דוד. 1845 – 1922. יליד טרויאנוב, רוסיה. איש רוח, סופר ועיתונאי, מאבותיה הרוחניים של תנועת העבודה, עלה לישראל בשנת 1904. גורדון, י"ל. 1830 – 1892. יליד וילנה, ליטא. משורר, משכיל. גינזבורג, אשר (אחד העם). 1856 – 1927. יליד סקווירה שבפלך קייב, אוקראינה. הוגה דעות, עיתונאי, עורך "השילוח" בשנים 1896 – 1902. אבי הציונות הרוחנית. רעיונותיו הוצגו בעיקר בחיבורו "לא זה הדרך". גינצבורג, מרדכי אהרן. 1795 – 1846. יליד סלאנט, ליטא. משכיל וסופר. דולינסקי, שמחה. 1898 – 1990. יליד קלם, ליטא. השתייך לתנועת החלוץ בליטא. בשנת 1920 עלה ארצה והצטרף לגדוד העבודה. ממקימי קיבוץ שריד וממקימי מושב גבעת חן. הורודצקי, שמואל אבא. 1871 – 1957. יליד מאלין, אוקראינה. היסטוריון של היהדות והקבלה. עלה לישראל בשנת 1939. וייצמן, חיים. 1874 – 1952. יליד מוטול, ליד פינסק, בילורוסיה. מדינאי וכימאי. מראשי הפרקציה הדמוקרטית בתנועה הציונית. נשיאה הראשון של מדינת ישראל. ז'בוטינסקי, זאב. 1880 – 1940. יליד אודסה, קרים. סופר, עיתונאי, הוגה דעות ציוני. בשנת 1903 היה ציר בקונגרס הציוני, בשנת 1923 עמד בראש תנועת בית"ר בריגה, בשנת 1925 ייסד את מפלגת הציונים הרוויזיוניסטים. כצנלסון-שו"ר, רחל. 1885 – 1975. ילידת בוברויסק, בילורוסיה. חברה ב"פועלי ציון". ממקימות "מועצת הפועלות". אשת הנשיא זלמן שז"ר. לוין אפשטיין, אליהו זאב. 1893 – 1932. יליד פולין. עלה לישראל בשנת 1890. ממקימי חברת "מנוחה ונחלה" שייסדה את רחובות. ייסד בית הוצאה על שמו בוורשה, ואחר-כך בירושלים. לוין, יהודה לייב (יה"ל). 1844 – 1925. יליד גומל, בילורוסיה. משורר עברי ויידי. בנעוריו השתייך להשכלה, בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה נעשה סוציאליסט, ובסוף שנות השמונים נעשה "חובב ציון".

לויין, שמריהו. 1867–1935. יליד סוויסלוויץ', בילורוסיה. סופר ומנהיג ציוני, חבר ב"ציוני ציון" ומשנת 1911 חבר בהנהלה הציונית.

לופט, גרדה. ילידת קניגסברג, גרמניה. הוריה ילידי פולין. אשתו של חיים ארלוזורוב. לייסין (ואלט), אברהם. 1872–1938. יליד מינסק, בילורוסיה. משורר יידי, עורך ומתרגם. היגר לארצות-הברית בשנת 1897 והיה סוציאליסט פעיל. ליליינבלום, משה לייב (מל"ל). 1843–1910. יליד קיידן, ליטא. סופר, עיתונאי, מראשי ההשכלה בתקופתה המאוחרת ומראשוני חיבת ציון.

לישנסקי, שושנה. אמה של רחל ינאית בן צבי. ילידת מאלין(?), אוקראינה. מאז"ה, יעקב. 1859–1924. יליד מוגילב, בילורוסיה. רב קהילת מוסקבה, משכיל, שהצטרף לתנועת חיבת ציון לאחר הפרעות בשנת 1882 והיה ממקימי אגודת "בני ציון" (1884), וממקימי "אגודת חובבי שפת עבר", שפעלה לקידום לימוד העברית ותרבות ישראל. מאפו, אברהם. 1808–1867. יליד סלובודקה (קובנה), ליטא. משכיל (למד תנ"ך, דקדוק עברי, ספרות כללית, לטינית, גרמנית, רוסית וצרפתית, שלא היו מקובלים במזרח אירופה בזמנו). כתב כמה רומנים, ובהם את הרומנים העבריים "אהבת ציון" (1853), "עֵיט צבוע" ו"אשמת שומרון", וכן כמה ספרים ללימוד השפה העברית לילדים. מדם, ולדימיר. 1879–1923. יליד ליפאיה (ליבאו), לטבייה. בן למשפחה מתבוללת שחזר ליהדות. הושפע מן המרקסיזם. מנהיג הבונד ברוסיה ובפולין. בשנת 1921 היגר לארצות-הברית.

מיימון, שלמה. 1753–1800. יליד צוקוביבוג, פולין. משכיל ופילוסוף. את השם "מיימון" אימץ כמחווה לרמב"ם. בגיל 26 עזב את משפחתו ונסע לברלין. היה מקורב למשה מגדלסון.

סמולנסקי, פרץ. 1840–1885. יליד מונסטירשצ'ינה, מוגילב, בילורוסיה. סופר ומשורר לאומי.

קוטיק, יחזקאל. 1847–1921. יליד קמניץ-ליטובסק ליד גרודנה, בילורוסיה. משם עבר לקייב, וממנה ברח לוורשה בעקבות פרעות 1882. בן למשפחה חסידית. בויכרונותיו תרם לספרות היידית ולהכרת ההיסטוריה של יהודי רוסיה במאה התשע-עשרה. קצנלסון, יהודה לייב (בוקי בן יגלי). 1846–1917. יליד צ'רניגוב, אוקראינה. רופא, סופר וחוקר. כתב את "שירת הזמיר", את "אגדות וסיפורים של יהודים" ואת "התלמוד וחכמת הרפואה". למד בישיבת בוברויסק אך נמשך להשכלה. היה פעיל ב"חברת מפיצי ההשכלה" ובאגודת "חובבי שפת עבר". בוקנתו תמך בציונות ובשנת 1909 אף ביקר בארץ ישראל.

ראדוס, יהושע לייב. נולד ב־1880 בוויטבסק, ליטא. למד בישיבות ויטבסק, סלובודקה וכן בישיבת וולוז'ין. היגר לדרום אפריקה.

רופין, ארתור. 1876–1943. נולד ברוויץ, פוזן. כשהיה בן אחת-עשרה היגרו הוריו לפרוסיה. היה מאבות הציונות המעשית. כלכלן, סוציולוג ואבי ההתיישבות הציונית. בשנת 1908 ייסד ביפו את המשרד הארצישראלי.

שו"ר (שניאור זלמן רובשוב). 1889–1974. יליד מיר (פלך מינסק), בילורוסיה, בן למשפחה חסידית. סופר, עיתונאי ומתרגם. נשיאה השלישי של מדינת ישראל. הושפע מכתבי בורוכוב, ממייסדי "פועלי ציון" ו"החלוץ". בשנת 1905, בתקופת המהפכה, ארגן את ההגנה העצמית היהודית באוקראינה ובבילורוסיה.

שמש (שימשלביץ), צבי. אביו של יצחק בן צבי. יליד פולטאוה(??), אוקראינה. חבר בארגון "בני משה" (מסדר סודי של חובבי ציון שפעל בשנים 1889-1897 למען תחייה רוחנית של עם ישראל). ביקר בארץ ישראל בשנת 1891 כדי לבדוק אפשרות של התיישבות בה, אך חזר לאוקראינה.

מקורות

- אחד העם (תשכ"ב [תרצ"א]). פרקי זכרונות ואגרות. תל-אביב: בית אחד העם.
- אטקס, עמנואל (תשמ"ו). משפחה ולימוד תורה בחוגי הלומדים בליטא במאה הי"ט. ציון, נא(א), 87-106.
- אטקס, עמנואל וטיקוצ'ינסקי, שלמה (2004). ישיבות ליטא - פרקי זכרונות. ירושלים: מרכז שז"ר ומרכז דינור, האוניברסיטה העברית.
- איגס, יהודה (תשי"ח). ילקוט א.ד. גורדון. ירושלים: ההסתדרות הציונית (כולל: רשימות לתולדותיו של א"ד גורדון, מאת יוסף אהרונוביץ, ע' 25-26).
- ארלוזורוב, דורה ועליזה (בלי תאריך). ארלוזורוב: הילדות והשחרות. בתוך: חיים ארלוזורוב, מבחר כתבים ופרקי חיים. תל-אביב: עם עובד והספרייה הציונית.
- ביאל, דוד (1994). ארוס והיהודים. תל-אביב: עם עובד.
- בן יגלי, בוקי (1947). מה שראו עיני ושמעו אזני: זכרונות מימי חיי. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גוטלבר, אברהם בר (1976). זכרונות ומסעות. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גולדשטיין, יוסף. (1992). אחד העם. ירושלים: כתר.
- גולדשטיין, שלמה (בלי תאריך). מזלטופול עד גבעתיים. גבעתיים: הוצאת המשפחה.
- גינצבורג, שאול (תשנ"ג). יחידים ודורות: מאה שנה של קורות משפחה אחת. בתוך: עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה (ע' 380-404). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
- גינצבורג, מרדכי אהרן (תרכ"ד). אביעזר: תולדות איש רם המעלה. וילנא: דפוס שמואל פין ואברהם ראזנקראנץ.
- גינצבורג, מנחם מנדל (תש"א). שם לאבא. ירושלים: הוצאת המשפחה.
- גינצבורג שמקין, אסתר (בלי תאריך). בבית הוריו של אחד העם. חיפה: זיכרונות.
- גרינבוים, אברהם (1999). חדר הבנות ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה. בתוך: חינוך והיסטוריה, תשנ"ט (ע' 297-303).
- גרנצרסקה-קדרי, בינה (1997). היהודים בהתפתחותה הכלכלית של פולין במאה ה-19. בתוך: ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר - יהודי פולין לדורותיהם (כרך ראשון, ע' 315-336). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
- דה'מוס, לוי (2003). חושך שבטו שונא בנו - הנוסח הגרמני. נתיב, 4-5, 64-69.
- דולינסקי, שמחה (תש"ן). פרקי זכרונות: מאחוזתו של סבא בליטא למושב גבעת חן. גבעת חן: הוצאת המשפחה.
- דינור, בן ציון (1970). מכתבי אברהם מאפו. ירושלים: מוסד ביאליק.
- הורודצקי, שלמה אבא (1957). זכרונות. תל-אביב: דביר.

היימן, פולה (1995). האישה היהודיה בסבך הקדמה. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל.

ורסס, שמואל (1997). וילנה היהודית במאה הי"ט בראי ספרות ההשכלה. גלעד, טו-טז. קצא-ריב.

ז'בוטינסקי, זאב (תשי"ח). אבטוביוגרפיה. ירושלים: הוצאת ערי ז'בוטינסקי. זלקין, מרדכי (1998). המשפחה המשכילית ומקומה בהתפתחות תנועת ההשכלה היהודית. בתוך: ישראל ברטל וישעיהו גפני (עורך), ארוס אירוסין ונישואים: מיניות ומשפחה בהיסטוריה (ע' 239-252). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

כנעני, דוד (1986). הבתים שהיו - פרקים בהוויית המשפחה היהודית בדורות האחרונים בספרות העברית והיידית. קיבוץ מרחביה: ספרית פועלים. כ"ץ, יעקב (תשי"ח). מסורת ומשבר. ירושלים: מוסד ביאליק. כצנלסון-שז"ר, רחל (1989). אדם כמו שהוא: פרקי יומנים ורשימות. תל-אביב: עם עובד.

לוין, יהודה לייב (1968). זכרונות והגיונות. ירושלים: מוסד ביאליק. לוין, מרדכי (1984-1985). המשפחה בחברה מהפכנית יהודית: נורמות והליכות בקרב חברי הבונד. המאסף, יד-טו, 157-171.

לוין, שמריהו (תרצ"ה). מזכרונות חיי. ספר ראשון: ילדותי. תל-אביב: דביר. לוין-אפשטיין הלוי, אליהו זאב (תרצ"ב). זכרונות. תל-אביב: לוין-אפשטיין. לופט, גרדה (1987). שמונים שנה ועוד. תל-אביב: עם עובד. לייסין, אברהם (תשי"ג). זכרונות וחוויות. תל-אביב: עם עובד. ליליינבלום, משה לייב (1970). כתבים אוטוביוגרפיים. כרך ראשון. ירושלים: מוסד ביאליק.

לישנסקי, שושנה (תש"ב). מצרור זכרונותי. ירושלים: דפוס מרכז. מאהלר, רפאל (1958). יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן. ווארשע: פארלאג יידיש בוך.

מאז"ה, יעקב (תרצ"ו). זיכרונות. תל-אביב: ילקוט. מדם, ולדימיר (1984). זיכרונות. תל-אביב: י"ל פרץ. מיימון, שלמה (תש"ב). ספר חיי שלמה מיימון. תל-אביב: לגבולם עם מוסד ביאליק. מילר, אליס (1992). הדרמה של הילד המחונן. תל-אביב: דביר. פיינר, שמואל (תשנ"ג). האישה היהודיה המודרנית: מקרה מבחן ביחסי ההשכלה והמודרנה. ציון, 58, 453-499.

פיינר, שמואל (תשנ"ח). ההשכלה המוקדמת ביהדות המאה ה-18. תרביץ, סז(ב), 189-240.

פרוש, איריס (2001). נשים קוראות - יתרונות של שוליות. תל-אביב: עם עובד. קוטיק, יחזקאל (1998). נע ונד: זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק. מהדורה מתורגמת ומבוארת בידי דוד אסף. המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב. קלויזנר, יוסף (תרס"ד). אשר בן ישעיהו גינצבורג - תולדותיו, שיטתו ודמותו הרוחנית. ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, יוסף (תרצ"ט). אליעזר בן יהודה. תל-אביב: אמנות. קלויזנר, י" (תש"ד). יוצרים ובונים (כרך 1-2). תל-אביב: דביר.

קלויזנר, י' (תש"ט). היסטוריה של הספרות העברית החדשה (כרך ה, סמולנסקין, ע' 15-104, גוטלובר, ע' 333-387). ירושלים: מאגנס.
קלויזנר, י' (תשט"ו). מניחי היסוד של מדינת ישראל: פרץ בן משה סמולנסקין. ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, י' (תשי"ג). היסטוריה של הספרות העברית החדשה (כרך ג, מאפו, ע' 269-360). ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, י' (תשי"ד). היסטוריה של הספרות העברית החדשה (כרך ד, מל"ל, ע' 190-300, יל"ג, ע' 301-466). ירושלים: אחיאסף.

קלויזנר, י' (1954). קיצור ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה. ירושלים: מדע.
קצנלסון, יהודה לייב (בוקי בן יגלי) (תש"ז). מה שראו עיני ושמעו אוזני: זכרונות מימי חיי. ירושלים: מוסד ביאליק.

ראדוס, יהושע לייב (1936). זכרונות. יוהנסבורג: הוצאת המשפחה.

רבינוביץ', אלכסנדר זיסקינד (תרפ"ב). יוסף חיים ברנר. יפו: אחדות העבודה.

רוז, נורמן (1986). חיים וייצמן: קורות חיים. ירושלים: דומינו.

רופין, ארתור (1968). פרקי חיי, חלק א: נעורים ושחרות בגולה. תל-אביב: עם עובד.
שו"ר, זלמן (בלי תאריך). מבחר כתבים. תל-אביב: דביר.

שטמפפר, שאול (תשנ"ה). הישיבה הליטאית בהתהוותה. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שטמפפר, שאול (תשנ"ז). הפנימייה והישיבה במזרח אירופה. בתוך: מרדכי בר-לב ומתתיהו דגן (עורכים), החינוך הפנימייתי הממלכתי דתי בישראל (ע' 15-28). ירושלים: משרד החינוך.

שטמפפר, שאול (1997). גידול האוכלוסייה והגירה ביהדות פולין-ליטא בעת החדשה. בתוך: ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר - יהודי פולין לדורותיהם (כרך ראשון, ע' 263-286). ירושלים: מרכז זלמן שזר.

שמי, צבי (תרח"צ). זכרונות. ירושלים: ראובן מס.

שרפשטיין, צבי (1973). חיי היהודים במזרח אירופה בדורות האחרונים (א-ב). תל-אביב: יבנה.

Adams, Timothy Dow (1990). *Telling lies in modern American autobiography*. Chapel Hill: University of North Car. Press.

Benedict, Ruth (1949). Child rearing in certain European communities. In: *Journal of Orthopsychiatry*, 19, 342-348.

Biale, David. (1986). Childhood, marriage and the family in Eastern European Jewish Enlightenment. In: Steven M. Cohen & Paula E. Hyman (Eds.), *The Jewish family: Myth and reality* (pp. 45-61). N.Y.: Holmes & Meier.

Bowlby, John (1969). *Attachment. Attachment and loss* (vol. 1). London: Hogarth Press.

Bowlby, John (1973). *Separation: Anxiety and anger. Attachment and loss* (vol. 2). London: Hogarth Press.

Brym, Robert (1978). *The Jewish intelligentsia and Russian Marxism*. London: Macmillan Press.

Cheal, David (1991). *Family and the state of theory*. Hemel Hempstead: Harvest Wheatsheaf.

- Cooper, John (1996). *The child in Jewish history*. New Jersey: Jason Aronson.
- Eakin, Paul (1992). *Touching the world: Reference in autobiography*. Princeton: Princeton University Press.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1996). *Japanese civilization: A comparative view*. Chicago: University of Chicago Press.
- Freeze, ChaeRan (1997). *Making and unmaking the Jewish family: Marriage and divorce in Imperial Russia, 1850-1914*. Ph.D. dissertation, Brandeis University.
- Freeze, ChaeRan (1997). The litigious "gerusha": Jewish women and divorce in imperial Russia. *Nationalities Papers*, 25, 89–101.
- Goode, William [1963] (1970). *World revolution and family patterns*. London: Free Press of Glencoe.
- Greven, Phillip (1977). *The protestant temperament*. N.Y.: Knopf.
- Gusdorf, Georges (1980). Conditions and limits of autobiography. In: James Olney (Ed.), *Autobiography: Essays theoretical and critical* (pp. 28–48). Princeton: Princeton University Press.
- Hajnal, John (1982). Household formation patterns in comparative perspectives. *Population and Development*, 8, 449–494.
- Hsu, Francis (Ed.) (1971). *Kinship and culture*. Chicago: Aldine. University Press.
- Hundert, Gershon David (1989). Jewish children and childhood in early modern east central Europe. In: David Kraemer (Ed.), *The Jewish family-metaphor and memory* (pp. 81–94). N.Y.: Oxford University Press.
- Hyman, Paula (1989). The modern Jewish family: Image and reality. In: David Kraemer (Ed.), *Jewish family: Metaphor and memory* (pp. 179–193). N.Y.: Oxford.
- Ittmann, Karl (1995). *Work, gender and family in Victorian England*. London: MacMillan.
- Janssens, Angeliq (1993). *Family and social change – the household as a process in an industrializing community*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, Marion (1991). *The making of the Jewish middle class women – family and identity in imperial Germany*. N.Y.: Oxford University Press
- Kazmierska, Kaja (2002). Narratives on World War 2 in Poland: When a life story is family story. *History of the family* 2002, 7, 281–305.
- Laing, Ronald David (1971). *The politics of the family and other essays*. London: Tavistock.
- Landes, Ruth & Zborowski, Mark (1950). Hypotheses concerning the Eastern European Jewish family. *Psychiatry*, 13, 447–464.
- Lifton, Robert (1993). *The protean self: Human resilience in an age of fragmentation*. N.Y.: Basic Books.
- Lynn, Kenneth (1977). *A divided people*. Westpoint, Conn.: Greenwood.
- Mccagg, William (1972). *Nobles and geniuses in modern Hungary*. Boulder Col.: East European Quarterly.
- Mead, Margaret (1954). Some theoretical considerations on the problem of mother-child separation. *American Journal of Orthopsychiatry*, 24, 471–483.

- Meyer, Philippe (1983). *The child and the state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mintz, Alan (1989). *Banished from their father's table*. Bloomington: Indiana University Press.
- Morgan, David (1996). *Family connections: An introduction to family studies*. Oxford: Polity.
- Peli, Moshe (1990). The literary genre of the autobiography in Hebrew Enlightenment literature. *Modern Judaism*, 10, 159–169.
- Phoenix, Ann & Woollett, Ann (1994). Psychological views of mothering. In: Ann Phoenix, Ann Woollett & Eva Lloyd (Eds.), *Motherhood: Meanings, practices and ideologies* (pp. 28–46). London: Sage.
- Phoenix, Ann, Woollett, Ann & Lloyd, Eva (Eds.) (1994). *Motherhood: Meanings, practices and ideologies*. London: Sage.
- Plakans, Andrejs & Halpern, Joel (1981). An historical perspective on 18th century Jewish family households in Eastern Europe. In: Paul Ritterband (Ed.), *Modern Jewish Fertility* (pp. 18–32). Leiden: E.J. Brill.
- Poster, Mark (1978). *Critical theory of the family*. N.Y.: The Seabury Press.
- Ransel, David (2001). The ethno-cultural impact on childbirth and disease among women in western Russia. *Jews in Eastern Europe*, 2(45), 27–47.
- Rosenthal, Gabriele (2002). Family history: Life stories. *History of the Family*, 7, 175–182.
- Roussel, Louis (1992). La famille en Europe Occidentale: Divergences et convergences. *Population*, 47, 133–152.
- Rudolph, Susanne & Rudolph, Lloyd (1976). Rajput adulthood: Reflections on Amar Singh diary. *Daedalus*, 105(2), 145–167.
- Schlesinger, Benjamin (1971). The Jewish family in retrospect: What's past is prologue. In: Benjamin Schlesinger (Ed.), *Jewish family issues: A resource guide* (pp. 13–17). Toronto: Toronto University Press.
- Schrawers, Albert (1999). Negotiating parentage: The political economy of "kinship" in central Sulawesi, Indonesia. *American Ethnologist*, 26(2), 310–323.
- Silber, Jacques (1980). Some demographic characteristics of the Jewish population in Russia at the end of the nineteenth century. *Jewish Social Studies*, 42, 269–280.
- Stampfer, Shaul (1992). Gender differentiation and education of the Jewish woman in 19th century Eastern Europe. *Polin*, 7, 63–87.
- Stanley, Liz & Morgan, David (1993). Autobiography in sociology, special issue. *Sociology*, 27, 1.
- Tizard, Barbara (1994). Employed mothers and the care of young children. In: Ann Phoenix, Ann Woollett & Eva Lloyd (Eds.), *Motherhood: Meanings, practices and ideologies* (pp. 178–194). London: Sage.
- Todd, Emmanuel (1985). *The explanation of ideology – family structures and social systems*. Oxford: Basil Blackwell. Translated by David Garrioch.
- Zborowski, Mark & Herzog, Elizabeth (1967). *Life is with people*. N.Y.: Schocken books.

